

JULIANE BRANDT

„Jézus és a világháború”

*A magyar protestantizmus nemzeti gondolatrendszere
az első világháború idején **

„Ki hazáját igaz szívvvel védi, // Fegyverrel is az Istent dicséri.”¹

„Mintha a régi atmoszféra egy titkos ablakon kiszállott volna, valahonnét új levegő csapja meg arcunkat. Önzés, blazírtság, a mának élés, a mi csak betöltője volt ez elernyedtt, bűnei miatt már szinte gondolkodni sem akaró világnak: elfogyott a szívekből. Egyetlen friss, tiszta érzélem lett úrrá kicsiny, nagy, úr, szolgálja fölött: az embergyilkosokat meg kell büntetni.”²

„Hisszük és reméljük szent bizodalommal, hogy a diadal a miénk lesz. Ha nem így lenne, rettenetes theodicaea elé állítana bennünket Isten. Mellettünk az igazság, mellettünk az erkölcs, mellettünk a kötelességteljesítés, sőt mellettünk a történelem logikája is.”³

„Az eddigi történelem külső bizonyosságai szerint csak úgy, mint a dolog belső szükségzerűsége szerint, nagy, terhes háborúk után mindig kész a talaj a vallási ébredés számára.”⁴

Ezek a háború első napjaiból és heteiből származó sajtóidézetek jelzik, hogy milyen sokszínűen interpretálták az eseményeket és az azokon alapuló jövőbeli várakozásokat a magyar protestáns teológusok. Majd csak évek múltán, nevezetesen 1917 és 1918 publicisztikájában figyelhető meg változás a közhangulatban és a történetek értelmezésében. Érdeklődésünk középpontjában a magyar protestantizmus nemzeti gondolatrendszere áll az első világháború alatt, mindenekelőtt az, hogyan változott annak deklarált önértelmezése. A 19. században a magyar protestantizmusban, legalábbis a széles liberális táborban és annak peremén a vallási és nemzeti ügy világos összeolvadása figyelhető meg. Egy sajátos szekularizációs

---

* A fordítás az alábbi kiadás alapján készült: „Jesus und der Weltkrieg.” *Das Schicksal nationalen Gedankenguts des ungarischen Protestantismus im Ersten Weltkrieg.* In: Schulze-Wessel, Martin (Hrsg.): *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa.* Stuttgart, 2006. 155–179. A címben mottóként idézett fordulat a református teológus Rác Lajos egyik „háborús előadás”-ából származik, mely a sárospataki kollégium professzorai háborús előadásainak sorozatában jelent meg. Rác Lajos: *Jézus és a világháború.* In: *Háborús előadások.* Sárospatak, 1916. 5–25.

¹ Szalay Mihály: *A tábornútnél.* Evangélikus Népiskola, (1914) 23–24. sz. 474.

² m. k. [Marjai Károly?]: *Harczi zajnak közepette...* Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (a továbbiakban: PEIL), 57. évf. (1914) 31. sz. 465. (augusztus 2.) Ez a vezércikk a lap első megnyilatkozása a háborúról.

³ Márton Lajos: *Az igazság és hamisság harcza. Beszéd a budapesti ref. theol. akadémia évnyitó ünnepélyén 1914. szept. 16-án.* PEIL, 57. évf. (1914) 39. sz. 562–564., 563.

⁴ r. s.: *Válságok órája.* PEIL, 57(1914)33, 490–491., 490.

folyamat hézagait a nemzeti gondolat töltötte ki. Azt vizsgáljuk, hogyan formálódik a nemzeteszmé vallásos alátámasztása a háború kitörése után, hogyan alakul a speciális narratívák sorsa, és milyen formában artikulálódik a protestáns önkép.

Szakirodalom és források

A nagy német egyházakra, különösen a protestáns egyházakra vonatkozóan az első világháború, de a korábbi háborúk tekintetében is nagy számban állnak rendelkezésre feldolgozások,⁵ és az utóbbi időben általában véve a társadalom- és művelődéstörténet is növekvő érdeklődéssel fordul a vallás modern kori kérdései felé.⁶ Nem beszélhetünk azonban hasonlóan kedvező előfeltételekről e téren jelenleg Magyarországon. Csak az utóbbi évtizedben erősödtek meg a 19. és 20. századra vonatkozó vallás- és egyháztörténeti kutatások, főként egyház- és politikatörténeti, csak ritkán néprajzi, művelődés- vagy társadalomtörténeti perspektívával.⁷ Bár ezek a kutatások a nagyobb egyházakra, illetve felekezetekre koncentrálnak, a jelenlegi historiográfiai helyzet, s ez igaz a protestantizmusra is, még messze nem mérhető a németországihoz.⁸ Ez jellemző a protestáns egyházak, teológusai, vezetőik és tagjaik első

⁵ Nowak, Kurt: *Geschichte des Christentums in Deutschland. Religion, Politik und Gesellschaft bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts*. München, 1995., különösen 197–205. 2014-ben az első világháború kitörésének évfordulója alkalmával számos további munka is megjelent, melyek a világháborút egyháztörténeti szempontból is újraértékelték. [Az eredeti tanulmány itt átfogó összefoglalást ad a korábban megjelent szakirodalomról. – A ford. jegyzete]

⁶ Lásd mindenekelőtt: Schulze Wessel, Martin: *Einleitung. Die Nationalisierung der Religion und die Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*. In: uő. (Hg.): *Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa*. Stuttgart, 2006. 7–14. Wolfgang Schieder 1993-ban még azt állapította meg, hogy a német társadalomtörténet nagy mértékben elhanyagolta ezt a témát, s bírálta azt az ebben nyilvánvalóan közrejátszó nézetet, miszerint „a vallás legalábbis a 18. század végétől mátt nem játszott szerepet társadalmi változások tényezőjeként”. Schieder; Wolfgang: *Sozialgeschichte der Religion im 19. Jahrhundert. Bemerkungen zur Forschungslage*. In: uő. (Hg.): *Religion und Gesellschaft im 19. Jahrhundert*. Stuttgart, 1993. 11–28., itt 17. Ezt követően azonban számos kutatás és monográfia született ebben a témakörben. Ezekből ez alkalommal csak háromat emelünk ki: Hübinger, Gangolf: *Kulturprotestantismus und Politik. Zum Verhältnis von Liberalismus und Kulturprotestantismus im wilhelminischen Deutschland*. Tübingen, 1994.; Blaschke, Olaf – Kuhleemann, Frank-Michael (Hg.): *Religion im Kaiserreich. Milieus – Mentalitäten – Krisen*. Gütersloh, 1996.; s mindenekelőtt meg kell említeni egy régebbi munkát: Nipperdey, Thomas: *Religion im Umbruch. Deutschland 1870–1918*. München, 1988.

⁷ Mind Magyarországon, mind Németországban hagyományosan intenzívebb és folyamatos volt a kutatók érdeklődése a reformáció és ellenreformáció korszakai iránt. Mérvadó, máig hasznos történeti áttekintés a dualizmus koráról: *Die Habsburgermonarchie*. Bd. IV: *Die Konfessionen*. Hg. von Adam Wandruszka – Peter Urbanitsch. Wien, 1985.; újabb kultúrtörténeti szemszögű összefoglalásként lásd: Schwarz, Karl – Brandt, Juliane: *Der Protestantismus als Träger und Vermittler der Kultur in der Habsburgermonarchie 1848–1849*. In: Gottsmann, Andreas (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. X. Das kulturelle Leben. Akteure – Tendenzen – Ausprägungen. Teilbd. 1: Staat, Konfession und Identität. Wien, 2021. 437–526. [Az eredeti tanulmány itt átfogó összefoglalást ad a korábban megjelent szakirodalomról. – A ford. jegyzete]

⁸ Vö. a következő áttekintéssel: Brandt, Juliane: *Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn*. Südost-Forschungen, Bd. 55 (1996) 179–240.; az 1848–1918 közötti időszakra vonatkozóan lásd: Göttsas, Friedrich: *Die Geschichte des Protestantismus in der Habsburgermonarchie*. In: *Habsburgermonarchie*, IV. 489–595. Átfogó történeti összefoglalás: Bucsay Mihály: *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978*. Bd. 1–2. Wien–Köln–Graz, 1979.; Pokoly József: *A XIX. század történelme*. In: *A Magyarhoni Protestáns Egyház története*. Kiadja Zsilinszky Mihály. Budapest,

világháború alatti állásfoglalásaira is. A fontos, nagyívű áttekintések ezt az időszakot átugorják, vagy egy nagyobb időtávot átfogó gondolatmenet részeként azt általánosságban mint az egyházak kudarcát vázolják fel.⁹ A történeti munkák rendszerint a háborút megelőző időszakra, egyes eseményekre, változásokra vagy a háborút közvetlenül követő periódusra koncentrálnak.

Tekintettel az eddigi kutatások állására és a megfelelő források elérhetőségére, ez a vizsgálat elsősorban az egyházak képviselőinek, lelkészeknek, teológusoknak, világi és lelkész egyházi tisztségviselőknél, valamint az egyházi sajtó publicistáinak állásfoglalásait állítja középpontba. Mindkét nagy protestáns egyházat, a reformátust és az evangélikust is elemzi, melyek hívei Magyarország lakosságának körülbelül egyötödét alkották a világháború előtt. (Kétharmaduk a református, egyharmaduk az evangélikus egyházhoz tartozott.)¹⁰ Különösen alapos elemzés tárgyává teszi az egyházakhoz közel álló protestáns sajtót, amely a századforduló és a világháború között gyors fejlődésnek indult. Bevontunk továbbá a vizsgálatba a sajtóban, illetve külön kiadványként vagy prédikációs gyűjteményekben megjelent prédikációkat, témába vágó teológiai fejtegetéseket, egyházi képviselőket vagy az egyházakhoz közel álló egyesületek képviselőinek beszédeit, valamint imakönyveket. Németországhoz hasonlóan a háború kitörése után Magyarországon is felvirágzott a „teológiai kisirodalom”¹¹ annak a törekvésnek a jegyében, hogy a háború szellemi-vallási értelmezését nyújtsák. Mind ez ideig, a kétezres évek elejéig még nem került sor ennek a forrásbázisnak a szisztematikus feldolgozására és áttekintésére. Ezért értékelésünknel tanulmányunk a bevezetőben megfogalmazott kérdések válaszaira szorítkozik magyar és német nyelvű források alapján. Bár rendszerezett áttekintés a célunk, teljességre nem törekedhettünk.

1907. 676–770.; Zoványi Jenő: *Magyar protestáns egyháztörténeti lexikon*. Kiadja Ladányi Sándor. Budapest, 1977.

⁹ A református egyházról szóló tanulmánykötetből az első világháború eddig alapvetően kimaradt: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből. 1867–1978*. Studia et Acta, 5. Budapest, 1983. Csohány János társadalmi és politikai kérdések tárgyalása kapcsán röviden kitér az egyházi állásfoglalásokra és háborús prédikációkra: *A reformátusság és a politikai, szociális kérdések*. In: Bartha Tibor – Makkai László (szerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből. 1867–1978*. Budapest, 1983. 103–114., különösen 109–114. Nem tárgyalja részletesen a világháborút már említett munkájában sem Bucsay, sem pedig Gottas. (Így tesz a katolikus egyház vonatkozásában Moritz Csáky is: *Die Römisch-Katholische Kirche in Ungarn*. In: Habsburgermonarchie, IV. 248–331.) A háború alapvetően kimarad és mint a vizsgált korszak előjátéka kerül tárgyalásra a következő kiadványban is: Lendvai Ferenc (szerk.): *A magyar protestantizmus. 1918–1948*. Budapest, 1987. A nagy nemzeti történelmi összefoglalók ugyancsak nem érintik az egyházak magatartását, lásd: *Magyarország története 1890–1918*. Főszerk. Hanák Péter. Budapest 1978.; Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest, 1998.

¹⁰ Míg a református egyház hívei szinte kizárólag magyar ajkúak voltak, az evangélikus egyház hívei között a magyarok mellett sok szlovák és német található. A földrajzi tagolódásra nézve lásd a térképeket: Bucsay: *Der Protestantismus in Ungarn*, id. mű; Brandt: *Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn*, id. mű; újabban lásd: Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005*. 2. 1944–2005. Budapest, 2006.

¹¹ Brakelmann, Günther: *Protestantische Kriegstheologie im Ersten Weltkrieg. Reinhold Seeberg als Theologe des deutschen Imperialismus*. Bielefeld, 1974. 9. Az itt olvasható találó állapotleírás alapvetően Magyarországra is alkalmazható. A németországi protestantizmus kortárs munkáiról lásd: Pressel, Wilhelm: *Die Kriegspredigt 1914–1918 in der evangelischen Kirche Deutschlands*. Göttingen, 1967.; Hammer, Karl: *Deutsche Kriegstheologie 1870–1918*. München, 1974.

Magyar protestáns identitás a 19. században: a protestantizmus és nemzet interpretációi

Az 1867-es kiegyezés után megfigyelhető, hogy a magyar protestantizmus önértelmezése történetfilozófiai érvek felé lép túl a szűkebb körű vallásos koncepción, mégpedig a szabadság és haladás érdekében, különösen a magyar nemzet vonatkozásában tett szolgálatok hangsúlyozásával. A vallásos érvekhez, melyek szerint a protestantizmus jelenti az igazi kereszténységet, és a nemzetnek tett szolgálata abban áll, hogy a katolicizmus elhajlásával szemben a nemzet számára megőrizte ezt az igazi kereszténységet, egyre inkább a csoporttudat további kiegészítő elemei társultak, mely csoporttudat a protestantizmust, illetve a kálvinizmust nem pusztán vallási közösségként értelmezte, hanem mint történeti közösséget, amely meghatározott érdemeket szerzett a nemzet és e nemzetnek az emberiség előrehaladásában játszott szerepe szempontjából. Lelkészek akár még prédikációkban is tettek erre utalásokat, mégis ez az irányzat a legmaradandóbb hatást a laikus hívek körében gyakorolta.¹²

Ezen önkép kialakulását a magyarországi protestáns egyházak korábbi története, annak konceptualizálása és áthagyományozása, az egykori és az aktuális politikai szövetségek, illetve felekezetspecifikus teológiai előfeltételek magyarázzák.

A századokon át tartó jogi diszkrimináció – és annak a kollektív emlékezetben megőrzött tudata¹³ – nyomán a magyar protestantizmusban a jogközösség csoporttudata formálódott ki és az abban gyökerező felfogás, mely a jogvédelemre hitbéli cselekedetként tekint. A rendi ellenállási mozgalommal való szövetség elősegítette a nemzeti és liberális program iránti affinitás kialakulását. A tradíció felidézése tényleges korábbi és aktuális szövetségeket tükrözött, ugyanakkor érvként szolgált az állami támogatásokért folyó és a katolikus egyházzal szembeni önmeghatározásra törő aktuális politikai küzdelmekben. A nemzeti szimbólika képes volt a struktúrális szekularizációs folyamatoknak, de részben ezen csoporttudat speciális formálódásának is köszönhető hiányok kitöltésére. A református egyházban, amely erős kismemesi vezető réteggel rendelkezett, s melyet a kálvinista kiválasztottsággondolat kollektív interpretációja jellemezte, ez az identitáskonceptió tartósabban hatott és sajátos

¹² Részletes bemutatást és tárgyalást lásd: Brandt, Juliane: *Die ungarischen Protestanten und das Millennium. Nationale und konfessionelle Identität bei Reformierten und Evangelischen im Spiegel der Tausendjahr-Feiern der Landnahme*. In: *Jahrbücher zur Geschichte und Kultur Südosteuropas*, Bd. 1. (1999) 57–93. A reformátusokról lásd: Brandt, Juliane: *Die Würdigung des Großen Toten: Lajos Kossuth in der protestantischen Presse und in Gelegenheitspublikationen der Jahrhundertwende*. In: *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, Bd. 9. (1996), 63–111. Vö. a liberális protestáns önképpel: Bucsay: *Der Protestantismus in Ungarn*, 101.; Kósa László: *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat között*. Budapest, 1996. 135–141., különösen 137–138. Laikusok, különösen egyes református háttérrel rendelkező, de az egyháztól távol álló értelmiségiek körében szélsőséges esetben az a nézet is felbukkant, hogy a protestantizmus pusztán történeti közösség, amely történetileg kialakult, egyházi tartalma azonban kiüresedett, s programját ezért a haladás általános irányvonalaéhoz kapcsoltni újra kell definiálni. Lásd Szabó Dezső vitacikkét a *Nyugat* hasábjain és az ahhoz kapcsolódóan kibontakozott vitát, illetve az arra adott egyházi reakciókat. Vö. Brandt: *Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn*, id. mű.

¹³ Áttekintést ad erről: Bucsay: *Der Protestantismus in Ungarn*, id. mű. Az áthagyományozásra szemléletes példát nyújtanak a tudományos igénnyel készült történeti összefoglalók, de még inkább a protestáns történelem nagyközönségnek szánt ábrázolásai. Zsilinszky összefoglaló munkája például részletesen szól az üldöztetésről, elnyomásról és a jogokért folytatott harcról: *A Magyarhoni Protestáns Egyház története*, id. mű. Vagy említhetjük a reprezentatív apologetikus összefoglalást: Vida Gyula (szerk.): *A protestantizmus Magyarországon. I. Történeti és helyzetrajz. II. A protestáns szellem hivatása a magyar nemzet életében*. Budapest, 1928.

megfogalmazást nyert. Náluk a nemzeti szolgálat és küldetés erőteljesebb hangsúlyt kapott, mint az evangélikusok körében.¹⁴ Az utóbbiak körében a teológiai előfeltételek és az ájtatossági tradíciók inkább a sorsba való beletörődés, a szükségesként értelmezett állam iránti hűség irányába hatottak, nemcsak a magyar, de a német ajkú teológusok körében is. Az egyházhoz kötődő tradicionális társadalmi milió még tartósan erős kötelekei, ahogy a német egyházközösségek sajátos helyzete is, szintén ebbe az irányban hatottak. Ezzel ellenkező gondolatok érvényesültek szlovák egyházi körökben.¹⁵

A magyarországi protestantizmus nemzeti értelmezése a Millennium, azaz a honfoglalás ezeréves ünnepélyének idején 1896-ban így hangzott: „(P)rotestáns eleink amaz igazság ereje által lelkesen küzdve, kivívták a lelkiismereti szabadságot s azzal együtt megmentőivé lettek alkotmányos szabadságunknak is.”¹⁶ Különösen a reformátusok – „(e) haza és nemzetünk legmagyarabb népe”¹⁷ – számára volt ez isten akarata. Az ő történeti narratívájuk szerint Isten, a magyarok istene, a kálvinista isten – aki ezer évvel korábban, ahogy Mózeset is a Nébó hegyre, Árpádot a Kárpátok ormaira vezette, hogy lássa Kánaán földjét – küldött nemzeti prófétákat, apostolokat, Mózeseket a Habsburg ellenes felkelések és az 1848–1849-es szabadságharc protestáns hőseinek alakjában. „És éppen abban áll a reformációnak nemzetünk történelmében egyik nagy jelentőségű hivatása, hogy megtartotta a magyart magyarnak.”¹⁸

Hasonló érvek találhatók az evangélikus prédikációkban és sajtószövegekben is, de ezek az állásfoglalások erőteljesebben hangsúlyozzák a kiállt szenvedéseket és a bizonyított alattvalói, illetve állampolgári hűséget. „Gyermeki hűséggel hozott [az evangélikus egyház] életáldozatot. Néma lemondással tűrte el a mindig igaztalan és kegyetlen elbánást.”¹⁹ Így a millennium ünnepségein való részvétel is mindenekelőtt az állam, az állam védelme iránti kötelezettségként jelenik meg.²⁰ Az efféle püspöki megfogalmazásokhoz képest még visszafogottabban szóltak a német evangélikus reflexiók: „A magyar állam részéről az evangélikus egyházzal szembeni mostoha anyára jellemző kezelés nem tarthat vissza soha bennünket, evangélikusokat attól, hogy az ország leghűségesebb polgáraihoz tartozunk; minden erőnk

¹⁴ Vö. Kósa: *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon*, 137–138.

¹⁵ Részletesebben és összehasonlító perspektívában lásd: Brandt, Juliane: *Vallás és társadalom a mai magyar történetírásban*. Előadás a Hajnal István Kör konferenciáján, Salgótarján, 1996. augusztus 22–23. Lásd még: Gogolák, Ludwig v.: *Beiträge zur Geschichte des slowakischen Volkes*. Bd. 1–3. München, 1969–1972.

¹⁶ (anonym): *Ifjúsági tanítás a millenium alkalmából*. Debreceni Protestáns Lap, 16. évf. (1896) 18. sz. 235–237., 236. Evangélikus részről lásd: Endreffy János: *Ezeréves ünnepi beszéd*. Evangélikus Egyház és Iskola, 11. évf. (1896) 18. sz. 186–191., 189.; Paulik, János: *Ezredéves emlékbeszéd*. Uo. 198–203., 200.; Sántha Károly: *Egyházi beszéd ezredéves ünnepünkre*. Uo. 11. évf. (1896) 20. sz. 207–213., 212. (Sántha számára azonban ennek fordítottja is nagyon fontos: „Nem szereti az a hazát, a ki nem szereti, féli az Istent!”) Vö. Éder József és Magyar Miklós írásaival – mindketten Endreffy, Paulik és Sántha társaságában egy millenniumi prédikációverseny győztesei –, akik elsősorban a kívánatos ájtatosságot és annak a haza megtartásában játszott szerepét fejtegették. Éder József: *Ezredévi egyházi beszéd*. Uo. 11. évf. (1896) 21. sz. 222–225.; Magyar Miklós: *Ezeréves hálaadó ünnepi beszéd*. Uo. 11. évf. (1896) 22. sz. 233–238.

¹⁷ Szász Károly: *Püspöki körlevél a millenium tárgyában*. PEIL, 39. évf. (1896) 15. sz. 225–226.

¹⁸ Neupor Béla: *Egyházi beszéd. (Hazánk ezeréves fennállásának emlékünnepén)*. I–III. Dunántúli Protestáns Lap, (1896) 22. sz. 344–346., 23. sz. 358–360., 24. sz. 378–381., itt 378.

¹⁹ Zelenka Pál: *A tiszai ágost. hitv. evang. egyházkerület közönségének, az Úrban hitsoros Testvéreinknek üdv az úrtól!* Evangélikus Egyház és Iskola, 11. évf. (1896) 17. sz. 173–174., 173.

²⁰ Sárkány Sámuel: *A bányai ág. hitv. evang. egyház közönségének üdvözet az Úrban!* Evangélikus Egyház és Iskola, 11. évf. (1896) 10. sz. 93–94., 94.

a hazáé, és így mi is igazi örömmel akarjuk ezt a jubileumot ünnepelni, de mindig észben kell tartanunk, hogy a vallásosság és az erkölcs minden polgári rend alapja. Amikor egyházi életünket gondozzuk, kötelességtudó, áldozatkész, önmegtagadásra kész, a közjót szorgalmasan előmozdító fiakat és lányokat nevelünk a hazának.”²¹ Ha a nyugat-európai kereszténység felvétele lehetővé tette a nyugat-európai fejlődéshez való csatlakozást, a reformáció elfogadása pedig az ország további kulturális fejlődését, Magyarország – a prédikációk interpretációja szerint – később a kereszténység védelmével visszafizette a kapott javakat, ahogy a protestánsok véráldozatukkal hozzájárultak a magyar alkotmány és szabadság védelméhez.²²

A prédikációkhoz viszonyítva még nyomatékosabban jelenik meg ez a protestantizmus és a modern kultúra immanens összefüggését feltételező tézis a világi egyházi képviselők megnyilatkozásaiban, illetve nem istentisztelethez kötődő szövegekben, például a protestáns sajtóban, a teológiai akadémiák ünnepi beszédeiben. Eszerint a protestantizmus közvetítette a modern kultúrát Magyarországon, illetve a protestantizmus biztosította a nemzet túlélését. Biztosította a kulturális fellendülést, őrizte a nemzeti tudatot, újra élénkítette a politikai életet, és végül a nemzetnek alkalmas vezetőket ajándékozott. Újra idézzünk az ezredéves ünnep kontextusából: „A protestantizmus volt a nyugat európai kultúra minden újabb vívmányának meghonosítója e földön, s a mi egyházunk képezte az alkalmas anyagot, melyben minden új eszme első sorban talált viszhangra s ez által míg egyrésztől megmentett bennünket az elmaradástól, másrészt az életképességnek mindig újabb elemeivel ruházta fel a nemzetet. [...] A protestantizmus működése nélkül talán már nem volna magyar nemzet, vagy ha volna, akkor szellemi sötétségnek és elmaradottságnak oly vigasztalan állapotában vergődne, mint Európa legelmaradottabb népei. Egy második Irland.” A legnagyobb fejlődési képesség eszerint a protestáns nemzeteket jellemzi.²³

A háborúval szembeni magatartás

Általában véve megállapítható, hogy a protestáns érdeméről szóló narratíva, a protestantizmus és nemzet viszonyának kultúr- és politikatörténeti narratívája tovább élt. A teológiai és politikai értelemben vett liberális tábor, a magasrangú világi egyházvezetők, de a liberális beállítódású teológusok is hirdették azt a háború vége felé is. Szemléletes példáját nyújtja

²¹ „Aber diese stiefmütterliche Behandlung seitens des ungarischen Staates, die der ev. Kirche zu theil wird, darf uns Evangelische nimmer abhalten, zu den treuesten Bürgern des Landes zu gehören; all unsere Kraft gehört dem Vaterlande, und so wollen wir auch dies Jubeljahr mit rechter Freude feiern, doch stets bedenken, daß Religiosität und Sittlichkeit das Fundament jeder bürgerlichen Ordnung ist. Indem wir unser kirchliches Leben pflegen, erziehen wir pflichttreue, opferfreudige, selbstverleugnende, das allgemeine Wohl eifrig fördernde Söhne und Töchter dem Vaterlande.” H.: *Ein Jubeljahr*. Evangelische Glocken, Bd. 8. (1896) Nr. 1. 3–5., 4–5.; vö. *Die evangelische Volksschule und das Millennium*. Uo. Bd. 8. (1896) Nr. 1. 5

²² A kereszténység szolgálata és védelme olyan toposz, ami távolról sem egyedi az európai nemzeti mitológiákban. Mind a katolicizmus (lengyelek, horvátok), mind az ortodox egyház (szerb) köréből szemléletes példákat találhatunk erre. Ebben a példában azonban érdekes a kereszténység ajándékának és a reformáció ajándékának az összekapcsolódása, az összefonódás a nemzet kereszténységnek, illetve a protestantizmus nemzetnek tett szolgálata között.

²³ Borsos István: *Az új ezredév küszöbén*. Dunántúli Protestáns Lap, (1896) 1. sz. 1–5., itt 4. Vö. Péter Mihály: *Millenniumi gondolatok*. Sárospataki Protestáns Lap, 15. évf. (1896) 2. sz. 21–25.; Radácsi György: *Iskolai év-nyitó beszéd*. Uo. 15. évf. (1896) 39. sz. 769–772.

ennek Tisza Istvánnak²⁴ a Protestáns Irodalmi Társaság elnökeként a reformáció emlékűnepe alkalmával tartott beszéde vagy Darányi Ignác,²⁵ a Dunamelléki Kerület főgondnokának ugyanezen alkalomból elhangzott szavai. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Baltazár Dezső, a Tiszántúli Kerület püspöke is a Lelkészegyesület által a reformáció jubileuma alkalmával rendezett ünnepségen. A Protestáns Irodalmi Társaság köréhez tartozó teológusok (különösen markánsan jellemző ez a budapesti egyháztörténész Kovács Istvánra) tovább fejlesztették ezt az önképet.²⁶

A háború kitörésekor ennek a koncepciónak egyes elemei kerültek előtérbe a prédikációkban és a publicisztikában. Különösen tartósan és megszakítatlanul érvényesült ez a teológiai és politikai tekintetben liberális oldalon,²⁷ de a liberálisok és a századelő óta teret nyerő neopietista és neoortodox – ahogy az ehhez nagy mértékben hasonlító tradicionális lutheránus – csoportok között elhelyezkedő széles átmeneti tábor sem zárkózott el a nemzeti elköteleződéstől. A március 15-e vagy október 6-a, a forradalmi megemlékezések alkalmával tartott prédikációk különösen alkalmasak voltak arra, hogy felidézzék azt a motívumot, mely szerint a protestáns hit és emberi szabadság megőrzése alapvetően azonosíthatók, s összekötötték 1848 szabadságának ügyét a hazának a háborúban kockán forgó jövőjével.²⁸ Magyarország történelme, hirdetik, arra tanít, hogy a hiányzó összetartás mindig újra és újra az ország szabadságának elvesztésével jár, most tehát meg kell őrizni a népek és felekezetek összefogását.

Míndemellett már az 1890-es évek végétől kezdve megfigyelhető bizonyos kijózanodás is a liberalizmus tanaiból, az annak történetfilozófiájára épülő társadalmi illúziók eltűnése s azzal párhuzamosan teológusok és egyházi aktivisták körében neoortodox és neopietista mozgalmak tér nyérése, ami a 20. század elejétől tovább erősödött.²⁹ Már a háború előtt az

²⁴ Tisza István, ekkor már nem miniszterelnök, 1898-tól a Protestáns Irodalmi Társaság elnökségi tagja, 1915-től elnöke. Az 1890-es évek végétől egyházkerületi tisztségviselő, 1907-től a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka.

²⁵ Darányi Ignác többször is volt mezőgazdasági miniszter, a Gazdaszövetség elnöke. Főgondnokként az egyik legmagasabb világi tisztségviselő.

²⁶ *Gróf Tisza István elnöki megnyitója a Prot. Irodalmi Társaság Díszgyűlésén. / Gyorsirta: dr. K.I./ PEIL, 60. évf. (1917) 45. sz. 518–520.; Darányi Ignác Főgondnok gyűlést megnyitó beszéde. PEIL, 60. évf. (1917) 39. sz. 429–430.; Pruzsinszky Pál: Az O. R. L. E. jubiláris közgyűlése. PEIL, 60. évf. (1917) 45. sz. 520–568., idézi az elnök, Baltazár Dezső referátumát; Kovács István: *A reformáció és az újkor uralkodó eszméi*. Protestáns Szemle, 29. évf. (1917) 534–567.; Pokoly József: *A Reformáció világtörténeti jelentősége*. Uo. 586–591.; Bethlen István: *A reformáció és Erdély*. Uo. 592–698.; Tankó Béla: *Protestantizmus*. Uo. 555–567.*

²⁷ Vö. például: Lencz Géza (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*. Debrecen, 1914.; *Háborus előadások* (lásd csillagos jegyzet); lásd még a *Sárospataki Protestáns Lapban* és a *Debreceni Protestáns Lapban* megjelent közleményeket, de mutatja ezt, bár kevésbé hangsúlyosan az *Evangélikus Lap* is.

²⁸ Református és evangélikus példákat is találhatunk az *Igehirdető* című kiadványban, amely erőteljesebb ájtatosságot és az evilági és az isteni ügyeket világosabban elválasztó, egyházorientáltabb vallásosságot hirdetett. Soltész Elemér: *Igazságban, szeretet által – Március tizenötödikén*. Igehirdető, 9. évf. (1914) 118–123 (ref.); Smid István: *Mikor az Úr fölemeli kezét. Március tizenötödiki, háború idején*. Uo. 10. évf. (1915) 137–146. (ev.); Zabrák Dénes: *Mire int a reformáció ünnepe?* Uo. 535–545. (ev.)

²⁹ Ez jól nyomon követhető az 1890-es évektől kezdve a Protestáns Irodalmi Társaság elkötelezett liberális fóruma, a *Protestáns Szemle* hasábjain, illetve az egyesületi szerveződés fejlődésében. Brandt: *Protestantismus und Gesellschaft im dualistischen Ungarn*, id. mű. Az általános irányát tekintve liberális, rövid egyházpolitikai cikkek mellett főként liturgikus segédleteket és mindenekelőtt mintapredikációkat publikáló *Protestáns Pap* című kiadvány (1879–1908) felváltása 1906-ban a

utóbbiak között megfigyelhető a törekvés arra, hogy távolodjanak a pártpolitikától, és lazítsák az egyházi vezetők és a politika közötti közvetlen kapcsolatokat, a prédikációk a politikai témákkal szemben nagyobb távolságot tartottak, amivel közelítettek a tradíciókhoz jobban kötődő evangélikus-lutheránus milióhoz.³⁰ Ennek jegyében a bevezetőben vázolt gondolatrendszerből elsősorban a haza és a király iránti kötelezettségekre vonatkozó elemek maradtak meg, illetve erősödtek fel, a történelem folyamán bizonyított hű teljesítésére való utalással, valamint a felebarátaink, a nálunk elesettebbek szolgálatára való figyelmeztetés. A prédikáció a bűnbánat prédikációja lett, a világtól és annak értékeitől való elfordulás szükségességére figyelmeztetett, mely értékek pusztulása napról napra saját szemmel láthatóvá vált. Az neokálvinista Kálvin-Szövetség³¹ köreiből pedig érdekes kísérlet folyt arra, hogy a tulajdonképpeni vallási követelményekre való emlékeztetésből nyert társadalmi-aktivista impulzusoktól vezetve átértelmezzék azt, hogy miért fontos a protestantizmus a magyar nemzet számára.

Protestáns érvelési minták a háborúval szemben

A háttérben rejlő problémák egyike az volt, hogy a harcias retorika, a szabadságküzdelmek hősiessége és a hitért és hazáért hozott áldozatokra való állandóan megújuló emlékezés ellenére, s emellett, hogy a haza szolgálatának békés, nem oly látványos szolgálata sokkal kisebb hangsúlyt kapott,³² a 19. századi hosszú békeidőszakot és a tartós béke érdekében teremtetett intézményi garanciák akkor kialakuló rendszerét a liberálisok mint elért vívmányokat könyvelték el és integrálták az emberi haladásról alkotott modellbe.³³ Eszerint a háború, amely az ember bűnre való hajlamában gyökerezik, nem tűnhet el teljesen, de lehetséges szelídíteni, és szelídíteni is kell. „Odáig legalább el kell jutni ez új században az emberiség-

---

szintén református és evangélikus prédikációkat megjelentető, de más szellemben szerkesztett *Igehirdetővel* szintén jellemzi ezt a folyamatot. Az evangélikusok körében a református liberalizmustól eltérő felekezetspecifikus teológiai tényezők, illetve a más társadalmi környezet által is motivált eltérések ellenére is felfogását tekintve közel állt ehhez az irányhoz az *Evangélikus Egyház és Iskola* (Pozsony – Orosháza, 1883–1899, 1901, 1904–1905) és az *Evangélikus Népiskola* (Sopron – Cegléd, 1889–1918) című lap. Eközben alakultak új liberális és politikai tevékenységre nyitott szervezetek is, melyek aktív publicisztikai tevékenységet folytattak (például Debrecenben a református Lelkészegyesület, ugyanilyen című lapjával), s a Kálvin-Szövetség is kilépett a publicisztika terére a hosszú múltra visszatekintő *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* kiadásának átvételével.

³⁰ Erre az irányra különösen szemléletes példák találhatók a Békéscsabán megjelenő *Evangélikus Egyházi Szemle* (1895–1905) hasábjain vagy az *Evangelische Glocken* (Blätter für Kirche, Schule und Haus. Pressburg – Kőszeg, 1889–1918), illetve az *Evangelischer Glaubensbote für die Zips* (Strázsa, Rókus, 1908–1918) című német nyelvű néplapokban. Később hasonló állásfoglalások találhatók az ortodox irányultságú *Evangélikus Egyházi Élet* (Sopron, 1912–1918) hasábjain.

³¹ Sebestyén Jenő köre – egyértelmű holland hatásra – az új feleszmélés jegyében sajátos kálvinista teológia megteremtését célozta. Bucsay német nyelvű könyvében az „új konfesszionális ortodoxia” címszava alá sorolja be ezt az irányzatot (121. old.), míg a magyar protestáns egyháztörténetírás általában „történeti kálvinizmus”-ként szól arról.

³² Lásd elsősorban a március 15-ére, október 6-ára vagy az újabb nagy történelmi ünnepek alkalmával tartott egyéb református, de evangélikus egyházi beszédek is. (Vö. Brandt: *Die Würdigung des Großen Toten*, id. mű; Brandt: *Die ungarischen Protestanten und das Millennium*, id. mű.) A külső és belső béke kívánatos erény, mégis kevésbé látványosak, mint a hősiességek példái. A haza javáért a tudomány és politika terén végzett tevékenységet szintén erőteljesebben lehet ábrázolni, mint a mindennapi munkát.

³³ Lásd például: *A békemozgalom és az egyház*. Evangélikus Lap, 4. évf. (1914) 5. sz. 4. A cikk a párizsi békekongresszus huszonötödik évfordulója kapcsán tesz általános megállapításokat.

nek, hogy az igazságtalan, azaz a hiúságból és önzésből és a zsarnokságból indíttatni szokott háborúk lehetetlenek legyenek és ez lesz a keresztyén vallásnak legszentebb, legigazabb diadala, mondhatnám, igazi diadalának megczáfolhatlan tanúja” – prédikálta Dicsőfi lelkész 1901 elején.³⁴ Az neokálvinisták a békét és a béke iránti törekvéseket hasonlóképpen mint valódi keresztyén óhaj beteljesítését dicsőítették. 1914. június végén így a Kálvin-Szövetség lapjában megjelent egy méltatás az akkor meghalt Berta von Suttneréről, amelyben őt a „béke apostolnőjeként” dicsőítik. Törekvését, a nemzetek közötti békét a „legnehezebb feladat”-nak nevezi a lap, bár szkeptikus kiegyensúlyozottsággal nyilatkozik: „Emléke világtörténeti jelentőségéből nem fog veszíteni, mert egykor kivirít sirján a nagyszerű, mindent átfogó eszme: pax.”³⁵ A háború kitörése a magyar protestánsokat felkészületlenül érte.

A háború kitörésére adott első rekiókat ennek ellenére a háború igazolása jellemzi. Erkölcsei és politikai értelemben a Monarchia Szerbiának küldött hadüzenetét indokoltnak minősítik. Eszerint a király régóta hiába törekedett a béke fenntartására. Most indokolt, hogy kilépjen a harcmezőre. A legfőbb érv a háború mellett az, hogy a királygyilkosokat meg kell büntetni.³⁶ A feladat a „hazánk ellen elkövetett bűnök során galád gyilkosságtól sem visszarettenő rossz szomszédállamnak igazságos megfenynyítése és ártalmatlanná tétele”.³⁷ „A türelem túlfeszített húrja végül is elszakadt.”³⁸ A lapokban megszólaló értelmezések szerint már épp elég ideig bíztak az ellenfél belátásában, s törekedtek békére.³⁹ Csak az alattomos támadás után történt, hogy „bölcös öreg királyunk”, „jó urunk, királyunk minden igaz hazafi helyeslése mellett vonta ki kardját ez ősök vérértől megszentelt haza védelmére”.⁴⁰ Eszerint az ellenfél oldalán az igazságtalanság, az erkölcsi bűn, az alávalóság.⁴¹ Ezt közvetítik néhány lapban a népdalok hangján íródott katonadalok,⁴² melyeket recenzensek magasztaltak e világlátás közvetítéséért.⁴³ Az egyes világnézeti-teológiai irányzatok a részleteket illetően eltérően nyilatkoznak a háború okairól. A legkimerítőbb politikai jellegű fejtegetéseket a református sajtóban, illetve a református prédikációkban és beszédekben találhatjuk. A francia és angol hadüzeneteket mint igazságtalan, erkölcstelen és anyagi érdekek – nevezetesen a

³⁴ Dicsőfi József: *A keresztyén vallás kötelessége a XX.-dik században*. [1901. jan. 1.] In: uő.: *Templomi gondolatok*. Debrecen, 1901. 16–30., itt 27., 28.

³⁵ *A béke apostolnője*. PEIL, 57. évf. (1914) 26. sz. 405.

³⁶ Vö. m. k. [Marjai Károly?]: *Harci zajnak közepette*, id. mű.

³⁷ *Scholtz Gusztáv* [püspöki körlevél a háború kitörése alkalmából]. *Evangélikus Egyházi Élet*, 2. évf. (1914) 37. sz. 322.

³⁸ *Gyurátz Ferenc* [püspöki körlevél a háború kitörése alkalmából]. *Evangélikus Egyházi Élet*, 2. évf. (1914) 37. sz. 322–324., 322.

³⁹ Dex Ferenc: *A háború és a tanítók*. *Evangélikus Népiskola*, 26. évf. (1914) 23–24. sz. (December) 459–462., különösen 459–460.; m. k.: *Krónika*. PEIL, 57. évf. (1914) 34. sz. 503.

⁴⁰ Szabó Lajos: *Isten igérete a harcolókhöz*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 146–152., 150–151.

⁴¹ Marjay Károly: *Felmagasztalás – gyalázat*. PEIL, 57. évf. (1914) 33. sz. 489. (vezércikk).

⁴² Lásd például: Szalay Mihály: *Katona-nóta*. *Evangélikus Népiskola*, 26. évf. (1914) 21–22. sz. 447. (s e kivételesen termékeny szerző evangélikus újságokban megjelent más versei) 2. versszak: „Ferenc József sírva írta parancsát:// A vérontást nem én, mások akarták:// Míg lehetett, én a békét kerestem:// Igazságot tesz majd köztünk az Isten.” Református oldalon Gyóni Géza szerzett magának hírnevet (*Lengyel mezőken táborníz mellett*. Budapest, 1915.), akit népies lírája nyomán a 18. századi kurucdalok alkotóihoz hasonlították. Ms: *A háború költője*. *Protestáns Szemle*, 27. évf. (1915) 445–447. Vö. Gulyás József: *A világháború és a magyar költészet*. In: *Háborus előadások*, 27–55.

⁴³ *Irodalom*. *Evangélikus Népiskola*, 26. évf. (1914) 21–22. sz. 452.

gazdaságilag erős szomszédos Németország előmenetelét akadályozni kívánó óhaj – által motivált cselekedetként értékeli, ahogy Oroszország magatartását is.⁴⁴

Mіндеzen okokból a saját ügyet politikai és erkölcsi szempontból igazoltnak tekintették. Az evangélikus püspökök körlevele imára szólított fel „a királyért, a hazáért, hadseregünk győzelméért”, s kéri Istent, „vezesse győzelemre vitézeinket”.⁴⁵ „Az örök igazság ítélőszéke előtt ügyünk szent és igaz. Ezért vagyunk bizalommal a nemzetek sorsát intéző Isten iránt, ezért kérjük segítségét harcunkban és győzelmet fegyvereinkre.”⁴⁶ A liberális-református oldal a saját igazságos ügyre hivatkozva szintén bízik a győzelemben: „Nagy Isten, te igazságos vagy. Tudod hová kell sújtani!”⁴⁷ Hiszen, jelentette ki a budapesti Teológiai Akadémia igazgatója a tanévet megnyitó beszédében, „[Ha nem így lenne,] rettenetes theodicaea elé állítana bennünket Isten”.⁴⁸ A Kálvin-Szövetség köreiből született szövegek a jövőbe vetett minden bizalom mellett is szintén kerülnek a végső bizonyosság hirdetését. A jövő képeit átfogó teológiai érvekkel vázolják fel, amiből aktuális jóslatokat csak közvetve lehet kiolvasni: „Hisszük, tudjuk, hogy előre megyünk; tudjuk, hogy Jézus fegyvert hozott alá e földre minden bűn és sötétség ellen az igazság és békeesség győzedelméért.”⁴⁹ (Ugyanakkor tudják, hogy szükség van a bizakodás kinyilvánítására: „Vétek a kétségbeesés pessimizmusával ernyesztetni a küzdők karát, bánatba rejtőzöttek szívét!”⁵⁰) A bizakodás rendszerint az érvek előadására szorítkozik. A remélt győzelem árát nem lehet figyelmen kívül hagyni: „Érezzük, hogy mienk az igazság; hisszük, hogy mienk lesz a győzelem, de már sejtjük: mennyi vér, élet lesz az ára!”⁵¹ A következő vezércikk kivétel csupán: „Nem hagyhat el bennünket az Úr, mert az ő igazságáért harcolunk, imádkozunk, diadalmaskodunk!”⁵² A lap szellemi irányát alapvetően meghatározó Sebestyén Jenő kerüli az efféle győzelmi remény említését: a háború kimenetelét illetően számára az egyetlen jövőre vonatkozó ígéret az lehet, hogy a borzasztó pusztítások után szellemi megújulás, „új élet”, „új világok” következhetnek.⁵³

⁴⁴ Vö. Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, id. mű.

⁴⁵ Baltik Frigyes: *Körölvény az összes nagyitisztelető lelkési hivatalokhoz*. Evangélikus Egyházi Élet, 2. évf. (1914) 37. sz. 322.

⁴⁶ Scholtz Gusztáv, 322. Németül is imádkoztak eképpen: „...nimm o Herr, dich unserer gerechten Sache an! Ach streite du selbst für uns, wie du einst streitest für dein Volk und gib unsern Streitern heiligen Mut und Freudigkeit des künftigen Sieges. [...] Segne du selber die Waffen der unsrigen und unserer Verbündeten und laß die Wahrheit zu ihrem Recht kommen.” Walser: „Aus einer Kriegsbetstunde.” *Evangelischer Glaubensbote für die Zips*, Bd. 8. (1915) 9.

⁴⁷ Baltazár Dezső: *Világháború kezdetén*. 1914. aug. 9. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 1–7., 5. (Baltazár debreceni lelkész és a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke volt.)

⁴⁸ Márton: *Az igazság és hamisság harcza*, id. mű.

⁴⁹ m. k.: *Feszült várakozás*. PEIL, 57. évf. (1914) 34. sz. 502–503., 502. Éppen ezek a szövegrészek egészen a chiliasmusig is elmehetnek: „És tudjuk, hogy majd elkövetkezik az, a mi még szebb és dicsőségesebb: »eljön az idő, midőn meglátják az embernek Fiát eljönni az ég felhőiben, nagy hatalommal és dicsőséggel!» (Máté 24.30) Uo. 503. A szerző a terjedelmes bibliai szöveget láthatólag lerövidítette.

⁵⁰ Marjay Károly: „Nem halok meg!” PEIL, 57. évf. (1914) 39. sz. 560–561., 560.

⁵¹ Futó Zoltán: *A szeretet megdicsőülése hőseink halálában s a mi életünkben*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 29–34., 29.

⁵² Marjay Károly: *Felmagasztalás – gyalázat*. PEIL, 57. évf. (1914) 33. sz. 489. (vezércikk).

⁵³ Sebestyén Jenő: *Világháború*. PEIL, 57. évf. (1914) 32. sz. 478–479. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* nem jelennek meg katonadalok, legfeljebb könyörgő énekek: „Uram! Ne nézd bűneinket, // Nézd bűnbánó szívünket [...] Te hatalmad legyen nekünk // Diadalmas hadvezérünk, // Ellenség ha

A háború okainak teológiai interpretációiban – az ember bűnre való hajlama mint általános ok hangsúlyozása esetén éppúgy, mint azokban a gondolatmenetekben, amelyek a háborút az isteni gondviselés tisztító ítéletével és akaratával köti össze – kimutatható a hit, hogy a szellemi, erkölcsi és vallási tekintetben fejlettebb szinten álló nemzet győzedelmeskedni fog,⁵⁴ ám a saját háborús okok igazságos volta mellett is ott marad a figyelmeztetés: „Mérlegre állított minket, ítélni fog felettünk. [...] vigyázzunk mi, hogy könnyűeknek ne találtassunk.”⁵⁵ Ritkán adnak hangot a propagandisztikus lírához hasonló közvetlen győzelmi jóslatoknak.⁵⁶ A „németalföldi hálaadó ima”, mely egy nép sorsában istenítéletet lát, a háború első két évében a német nyelvű evangélikus néplapokban – amelyek egyébként inkább könyörgéseket, énekeskönyv szövegeket és Paul Gerhard verseit közölték – újra és újra megjelent, végeredményben szintén a múlt tapasztalataiban gyökerező reményről szól.⁵⁷

A háborús okok értelmezésével szoros kapcsolatban áll az, ahogyan indokolják a szükségességét, illetve a magától értetődőségét annak, hogy be kell vonulni a hadseregbe, fegyvert kell fogni. (A későbbiekben még érinteni fogjuk a háború történetfilozófiai és teológiai magyarázatait.) Még ott is, ahol retorikailag a háború tényéből indulnak ki, ami ily módon sorszerűen az érvelések kiindulópontját képezi, magától értetődik, hogy „a nagy egész”-re hivatkoznak: „a nagy egész[re], amelyhez tartozunk, ehhez a hazához, amelynek gyermekei, polgárai vagyunk”: „Áldjon, vagy verjen a sors keze: *itt – ezen a földön*, ezzel a nemzettel, vele és érette – *élnek, halnod kell!*”⁵⁸ „A hazaszeretet erénye oly szép és nagy, hogy a legnagyobb lelkesítésre alkalmas a nélkül, hogy a nemtelen indulatokat segítségül kellene hívni.”⁵⁹ „A legelső polgárerény: a honszeretet”, amely a magyarokba mindig újra és újra bátorságot öntött. „A haza, amelynek földjén nemzetünk egy ezredéven át vérzett, virágzott: drága, szent örökség. [...] A honszeretet az emberi szívben gyökeredző [sic] egyik legnemesebb érzelem. A hazát szeretni tanítanak a Jeruzsálem felett kesergő Magváltónak a könyvei is.”⁶⁰ Eszerint

---

támad ránk. [...]” Mindenekelőtt pedig lásd: „Üdvözültek táborában// Lelkünknek is adj helyet!” Lampérth Géza: *Bűnbánó ének*. PEIL, 57. évf. (1914) 49. sz. 685.

⁵⁴ Gönczy Béla: *A háború által megítélt Isten a népeket*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi* alkalmakra, 43–40., 39. További példákat lehet találni még ugyanebben a kötetben.

⁵⁵ Csomaz Dezső: *Lássuk látásokat*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi* alkalmakra, 12–19., 17.

⁵⁶ Vö. Szalay Mihály: *A tábortűznél*. Evangélikus Népiskola, (1915) 1–2. sz. 13. 5. versszak: „Föl szívünkkel, föfelé! // A mi ügyünk istené! // Nem bukhatunk mi itt el, // Igazunknak győzni kell!”

⁵⁷ (1) „*Wir treten zum Beten vor Gott den Gerechten// Er waltet und haltet ein strenges Gericht, // Er läßt von den Schlechten die Guten nicht knechten// Sein Name sei gelobt, es vergift uns nicht. // (2) Im Streite zur Seite ist Gott uns gestanden, // Er wollte, es sollte das Recht siegreich sein, // Da ward, kaum begonnen, die Schlacht schon gewonnen, // Du warst ja mit uns, der Sieg, er war Dein. // (3) Wir loben Dich oben, Du Lenker der Schlachten, // Und flehen, mögts stehen uns fernerhin bei. // Daß deine (sic) Gemeinde nicht Opfer der Feinde! // Dein Name sei gelobt, o Herr, mach und frei!*” 27. Sept. 1914. Evangelische Glocken, Bd. 26. (1914) Nr. 20.; Evangelischer Glaubensbote für die Zips, Bd. 8 (1915) Nr. 20. 123. Mindkét német lap előszeretettel közölt a címlapján verseket, amelyek a háború borzalmainak és a háborúba belesodródott egyének bizonytalanságának adtak hangot. Ebben a stílusban idézi a Glaubensbote magát Körner: „*Vater, ich rufe dich! Brüllend umweht mich der Dampf der Geschütze...*” Körner, Theodor: *Während der Schlacht*. Evangelische Glocken, Bd. 20. (1914) Nr. 23. 165.

⁵⁸ Pröhle Károly: *Isten keze a világháborúban. Egyházi beszéd. A soproni evang. templomban 1914. Aug. 16-án elmondotta*. Evangélikus Egyházi Élet, 2. évf. (1914) 37. sz. 319–322., 319. (Kiemelés az eredetiben.)

⁵⁹ Scholtz Gusztáv, 322.

⁶⁰ Gyurácz Ferenc, 324.

amiről itt szó van, egy elkerülhetetlen, kényszerű összecsapásban történő kötelelességteljesítés. A nemzeti érdekek feltétel nélkülségén túl, amiből az evangélikus, a liberális vagy neortodox református szerzők valamennyien kiindulnak,⁶¹ a feljebbvalók iránti kötelezettségek sémáját is aktiválni lehet. Különösen evangélikus részről és különösen a német nyelvű lapokban fontos érv ez.⁶²

Ami alapvetően hiányzik, az a háború kitörésének üdvözlése. Kivételesek az olyan kijelentések, melyet mottóként idéztünk a friss levegőről, amely majd keresztüllengi a teremtett világot⁶³ (aminek szellemi hátteréről a későbbiekben még szólunk). Különösen az evangélikus lapokból hiányzik ennek hangsúlyozása,⁶⁴ ugyanez jellemzi Kapi Béla gyülekezeti vallásos esték alkalmára készült gyűjteményét.⁶⁵ Az evangélikus prédikációkban az evangélium és a hit nyújtotta vigasz motívuma dominál.⁶⁶ Másrészt pedig az arra való utalás, hogy a háború az ember bűnre való hajlamából származik, s hogy az felhívás az Isten útjára való visszatérésre.⁶⁷ Azok az interpretációk pedig, melyek hosszan tartó feszültségeknek végül erőszakba torkolló kitöréséről beszélnek, értelmezhetők egyetértésként, de üdvözlésként aligha.⁶⁸

⁶¹ Vö. Lencz (szerk.): Beszédek és imák háborúi alkalmakra, id. művel vagy a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* cikkeivel. De a neokonzervatív *Igehirdető* is ezt fejtegette: „Alapigénk alapján mutassuk ki, mikor igazságos, sőt elkerülhetetlen hazafias kötelesség a hadviselés és milyen alapon kezdjük meg azt, hogy bizonyosan számíthassunk Istenünk segédleme folytán a győzelemre.” Könyves Tóth Kálmán: *Az igazság és a háború*. Igehirdető, 9. évf. (1914) 470–476., 471.

⁶² Hennig, Martin D.: *Der Krieg in der Heiligen Schrift*. Evangelische Glocken, Bd. 26. (1914) Nr. 25. 195–196.; *Zeitgemäße Betrachtungen*. Uo. Bd. 26. (1914) Nr. 23. 187–189.; *Aus LUTHERs Sermon: Von weltlicher Obrigkeit*. Uo. Bd. 26. (1914) Nr. 23. 178–180. A reformátorok ide vonatkozó megnyilatkozásait azonban a reformátusok is idézték és magyarázták. Vö. Révész Imre: *A Reformátorok izenete a háborús világhoz. Október 31-ikére*. Protestáns Szemle, 26. évf. (1914) 9–10. sz. 507–520. Révész a református alapelvekből kiindulva érvelt, de zárásként külön utalt Luther „üdvözülhetnek-e harcosok” kérdésére, amit kivonatban röviden a *Der Christliche Welt* című lap is közölt, valamint kitért arra a kérdésre, hogy „milyen mértékben tartozik az ember engedelmességgel a világi előljáróknak”, továbbá hivatkozott a kálvini alkotmányra (IV. Könyv XX. szakasz, főként a 11–20. pont), illetve a tárgyalt kérdések részletes tárgyalására Troeltsch munkájában. Ernst Troeltsch *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* című munkáját idézi: Révész: *A Reformátorok izenete*, 520.

⁶³ m. k. [Marjai Károly?]: *Harczi zajnak közepette*, id. mű.

⁶⁴ Lásd például az *Evangélikus Egyházi Élet* (Sopron, szerkesztette Stráner Vilmos, Pröhle Henrik és Kapi Béla támogatásával) vagy az *Evangélikus Lap* (Aranyosmarót, szerkesztette Sztého Kornél) írásait.

⁶⁵ Kapi Béla (szerk.): *Háború és vallás. Felolvasások gyűjteménye gyülekezeti vallásos esték használatára*. Körmend, 1916. (1915. decemberben készült el.)

⁶⁶ Lásd a folyóiratbeli ajánlásokat is: *Az igehirdetés és a háború*. Evangélikus Egyházi Élet, 2. évf. (1914) 38. sz. 330–331., 39. sz. 338–339.

⁶⁷ Lásd például: Kapi Béla: *Háború és vallás*. In: uő. (szerk.): *Háború és vallás*, 20–32., különösen 22., 25.; Németh Károly: *A háború okai*. Uo. 49–54., különösen 54.; Balikó Lajos: *Háború és bünbánat*. Uo. 107–113., különösen 109., 113.

⁶⁸ „A halált okozó gázokat terjesztő békesség álló vizét felkavarta az Ur hatalmas karja, hogy minden része érintkezzék az éltető tiszta levegővel. Háborgásba hozta e néptengert, hogy érintkezzék a népek zugó tengerének minden része, minden lélek most hadakozás idején Óvele. Hadakozás ideje van, hogy a harcok borzalmi közt minden lélek közeledjék Őhöz, hogy erősödjék az igaz békesség országának alapja a szivekben: az Isten- és emberszeretet.” Sándor István: *Miért van hadakozásnak ideje?* In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 133–137., 135.

Vallási okokból csak kivételes esetekben utasítják el a háborút, s csak azzal a megszorítással, hogy a háború kitörése után már kötelesség a harcban való részvétel. Ez teológiai rosszallást váltott ki (ami azonban nem vezetett képviselőik teljes kiközösítéséhez). Két különösen markáns, bár nem teljesen egybehangzóan érvelést láthatunk Nagy Lajos gyúrói evangélikus⁶⁹ és Jánosi Zoltán debreceni református lelkészénél.⁷⁰ „Az ember az Isten nevével szentté avatja a háborút, hogy annak leple alatt azután minden förtelmet elkövethessen, amely förtelmek magukban véve az örök szegény és örök gazság bélyegét nyomják elkövetőikre” – írja Nagy.⁷¹ Hiszen a szeretet parancsa az, hogy felebarátnak kell tekinteni „(m)inden embert, különbség nélkül. Faji jelleg, nemzeti viselet, vallásbeli meggyőződések legyőzésével.” Az ellenséget is szeretni kell. Eszerint e parancs semmibe vétele, pusztá szavakká és üres szólammá tétele vezet végső soron a világháborúhoz. Az tehát „nem az Istentől származik, az Istennek ahhoz semmi köze, mert az Istentől csak a jó adomány és tökéletes ajándék származhatik és nem a gonosz. S épp azért tiltakozom még ama vallásosnak látszó gondolat ellen is, hogy a háborút Isten mint büntetést küldené az embermilliókra.”⁷² Következésképp „(H)áborút is folytatni, de még az evangéliumot is hirdetni” „abszurdum”, s minden fél részéről „pogány” dolog imádkozni a saját győzelemért és az ellenfelek megsemmisítéséért.⁷³ Nagy reméli, hogy a háború borzalmainak, az értelmetlen halálnak a tapasztalata valami jobbra tanítja majd az embert, s prédikációjában példákat említ rá. Végezetül azonban nem szólít fel a katonai szolgálat megtagadására. Ha az evangéliumból kiindulva megvilágította is, hogy a háború nem Isten műve, „(e)zzel távolról sem akartam lohasztani azt a fölbuzdulást, amely nemzeti ügyünk védelmével kapcsolatban országszerte uralkodik. A lavina már megindult, azt így erőszakkal megállítani nem volna célszerű. S ha valamelyik népnél jogos a fegyverforgás ténye, úgy első sorban jogos az most ninálunk. Ha isteni törvény szerint nem is, de emberi értelemmel gondolva igen.”⁷⁴ Nagy érveivel kivívta a teológusok bírálatát;⁷⁵

⁶⁹ Nagy Lajos (szül. 1883) Pozsonyban tanult, 1912-től Gyuróban (Fejér megye) lelkész. 1917 óta a Protestáns Irodalmi Társaság vezetőségi tagja. Hasonlóan érvelt, ha visszafogottabban is, Szeberényi Lajos Zsigmond, akinek a kijelentéseitől elhatárolódott az *Evangélikus Egyházi Élet Szerkesztősége*. Szeberényi L. Zs.: *A keresztyénység és a fegyver*. II. Evangélikus Egyházi Élet, 3. évf. (1915) 46. sz. 379–381., 381.

⁷⁰ Jánosi Zoltán (szül. 1868) Debrecenben, Zürichben és Budapesten tanult, 1902-től Debrecenben lelkész, 1912-től a Tiszántúli Kerület tanácselnöke.

⁷¹ „Nem tartózkodom kijelenteni, hogy az a kapcsolat, mit a jó Isten és a háború között meglevőnek tartanak, emberkéz, jobban mondva emberész alkotta kapcsolat csak, amely viszonyal, amely összekapcsolással az ember csak önmagát akarja menteni, szebbé, tökéletesebbé tenni, még akkor is, amikor az istenképet teljesen levetkőzte magáról.” Nagy Lajos: *Isten és a háború*. Budapest, 1915. 7

⁷² Nagy: *Isten és a háború*, 10., 11., 13. A háborút nem isten, „hanem földi istenségek határozták. A háborút azért szépítgetjük, nevezhetjük az férfi erények tűzpróbájának, hősi színterének, igazában véve azonban nem más, mint az ostoba, vad fátum vérfürdője, ahol buta kozákdárda olthatja ki a legragyogóbb lángelméknek, a Petőfi Sándoroknak életét s alapjába véve nem más, mint a nagy véletlen, vagy az ököljog elvének az uralma [...] Ez pedig nem lehet elve a XX-ik század gyermekének. De még igazságtalan is. Legtöbbször keletkezésében s úgyszólván minden fázisában s majd mindig végeredményében.” (13.) A bibliai érvek összefoglalását lásd: Uo. 16.

⁷³ „Annyi pogány imádság, mint napjainkban, talán az egész világtörténelem leforgása alatt nem hagya el az emberek szívét.” Nagy: *Isten és a háború*, 15.

⁷⁴ Nagy: *Isten és a háború*, 18. A prédikáció a végső békébe vetett hittel zárul. (Jes. 9.5.) „Hozsánna neked béke ünnepe! Hozsánna neked Isten!” Uo.

⁷⁵ Például lásd: Ms.: *A háború theodiceaja*. Protestáns Szemle, 27. évf. (1915) 443–445, különösen 443–444. Ezzel szembeállítható Pröhle háborúfelfogása, aki szerint a világháború „magának az

ahogy azonban azt későbbi karrierje, például a Protestáns Irodalmi Társaság elnökévé választása mutatja, ez nem vezetett kiközösítéséhez.

Jánosi hasonlóképp mindig a háború alapvető megvetendőségéről szól, s nem hajlandó elfogadni az általában használt bibliai felmentő kijelentéseket és érveket.⁷⁶ Isten országának és a „világ”-nak alapvető megkülönböztetéséből indul ki⁷⁷ – ebben János evangéliumára (18, 36-37) támaszkodik, emiatt alapvetően elutasítja a fegyverfogást: „Ha e világból való volna az én országom: az én szolgálaim vitézkednének, [...] / hogy ne adassam át a zsidóknak / Most pedig az én országom nincsen innét’.”⁷⁸ A fegyverfogás, mint például Péter esetében, történhet nemes okokból, de mindig az isteni parancs áthágása, ahogy ez a bibliai hely mutatja, nem az evangélium szelleméhez illő. „Szó sem lehet tehát arról, hogy Krisztus a háborút helyeselné. Valóban csodálkozni kell azon, hogy akadnak olyan emberek is, akik az ellenkezőt állítják. Mert – fájdalom – vannak ilyenek is. Nem az Isten országában, hanem a világbán.” „A világból való országok még az Istent is a maguk képére és hasonlatosságára torzítják.”⁷⁹ Mivel azonban a háborúk a világ jelenlegi állapotában gyökereznek, ilyen értelemben szükségsszerűek. A szarajevói merénylet pusztán csak a szikra volt a puskaporos hordóban és nem a háború tényleges oka, melyet a nagyhatalmak hatalmi törekvéseiben és azzal összefüggésben a világ minőségében kell keresni. Ezért a magyarok még nem tudnak az isteni akarathoz megfelelően cselekedni: „...mi még nem tudunk oda emelkedni, ahol Krisztus áll. Mi nem tudjuk megtenni azt, ha elkárhoznánk is érte, mi nem tudjuk megtenni azt hogy fegyverrel megtámadott szerelmes, édes hazánkat fegyverrel ne védelmezzük.”⁸⁰ „Ezt a háborút, amelyet a nemzetközi gyűlölködés és a világfegyverkezés örülete zúdított ránk, végig kell küzdenünk. Az utolsó csepp vérig, az utolsó csepp könnyig és az utolsó falat kenyérig.”⁸¹ „Úgy vagyunk, mint Péter a Gecsémanében” [...] Amint Péter szerette Mesterét: úgy szeretjük mi is a hazánkat, szegény, szomorú édesanyánkat!” „Gyarlók vagyunk. De nagyon szeretünk.” Ezért azután, szól az érvelés, bízhatunk a bűnbocsánatban.⁸² Jánosi az aktuális háborúról mint „szükséges rossz”-ról, egyúttal azonban „átmeneti rossz”-ról szól. A „háborúskodás véres örületének véget kell érnie”, s akkor szerinte „a világbéke birodalma” következik majd. E ponton visszatér a háborút elutasító állásponthez, mivel az az üdvözülés folyamata

---

igazság és kegyelem szent Istenének műve”, „a szeretet szolgálatában”. Uo. 444., 445. Vö. *Szemle*. Evangélikus Egyházi Élet, 3. évf. (1915) 22. sz. 185–187. (Mindenekelőtt az érv megfogalmazási módját bírálták.)

⁷⁶ Különösen szisztematikus kifejtését lásd: Jánosi Zoltán: *Krisztus és a háború*. In: Lencz (szerk): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 56–77. Vö. Jánosi Zoltán: *Jöjjön el a te országod*. (Egyházi beszédek a világháború idejéből.) Debrecen, 1915. Az érvek bírálatát egyenként lásd: *Krisztus és a háború*, 64–65.; a sokszor idézett Máté evangéliuma 10, 34-ről lásd: Uo. 66., a Máté evangéliuma 5,9-ről: Uo. 70. Az ótestamentum megőrizve megszüntetése az Újtestamentumban és ezzel az Ótestamentum és a háború igazolására tett érveinek a felfüggesztése: „A tízparancsolat individualista és nacionalista. Az úri imádság szocialista és internacionalista.” Jánosi: *Jöjjön el a Te országod!* In: uő.: *Jöjjön el a te országod*, 3–21, 5. (1915. február)

⁷⁷ A „világ” az emberi társadalom erkölcsi állapotát tükrözi, nem azonos a természet világával – melyben isten országának kell valóra válnia –, hanem az a bűn világa. Az alacsony ösztönökből ered minden háború. Jánosi: *Krisztus és a háború*, 59–60.

⁷⁸ Jánosi: *Krisztus és a háború*, 56., 57.

⁷⁹ Jánosi: *Krisztus és a háború*, 65. Kiemelés az eredetiben.

⁸⁰ Jánosi: *Krisztus és a háború*, 74.

⁸¹ Jánosi: *Jöjjön el a Te országod!* 19.; vö. „Mi ezt a harcot végigharcoljuk: ha száz esztendeig is tart.” Uo. 20.

⁸² Jánosi: *Krisztus és a háború*, 74.

megvalósulásának útjában áll. Ebben az összefüggésben elítéli az egyházak háborús lelkese-
dését is, és szemükre hányja, hogy félreértelmezik evilági feladataikat.⁸³ E kudarccal szem-
ben az út a béke birodalmához „a világszabadság”-on keresztül az „egyetlen igazi és egyedül
teljes krisztusi demokrácia”-hoz vezet, melynek megteremtésében az egyházaknak is közre
kell működniük. Az egyházaknak végül az állam és társadalom berendezkedésével kellene
foglalkozniuk és a krisztusi értelemben vett demokrácia megteremtésén dolgozniuk.⁸⁴

Általában véve azonban az a jellemző, hogy a háborúban való részvételt természetesnek
tekintik. Az Ó- és az Újtestamentumból számtalan helyet idéznek erre. („Nem azért jöttem,
hogy békességet bocsássak a földre, hanem hogy fegyvert.”⁸⁵) Így azután Baltazár református
püspök szemében a magyar hadsereg az eszköz arra, hogy a jövődőlés beteljesüljön: „...’akik
fegyvert fogtak, fegyverrel kell veszniük.”⁸⁶ Amikor a béke alapelveit folyamatosan megsér-
tik, szükséges a háború. Annak eszköze lesz, hogy Isten az egyes embert a másik ember köz-
vetítésével megbüntesse. „Nekem szent meggyőződése, hogy az igazság Istene ezeket az
embertelen országokat [azaz Szerbiát és Oroszországot] általunk és dicső szövetségünk, az
erős és hatalmas Németország általunk és példásan megfenyíteti. De meg akarja lec-
kéztetni kapzsi és irigy szövetségeseiket is, még Angliát is”, mivel elárulták a civilizációt.⁸⁷

Továbbá a háború okai az ember bűnös mivoltában, az isteni parancsolatok be nem tar-
tásában, az alacsony ösztönöknek való engedésben keresendők – ezekben a mélyreható va-
lódí gyökereket vélték látni. „De hogy Istennek ekként kellett szólani és cselekedni, annak
okozója te vagy, ember; oka a te földi természeted ősbűne, a telhetetlenség és elbizakodott-
ság...”⁸⁸ Végezetül pedig a háborút általános isteni megpróbáltatásként értelmezték, Isten
általános büntetése az az emberiség bűneiért, a háborúért felelősek bűneiért, de végső soron
mindannyiunk bűneiért. A fő motívum szerint Isten akár a legszörnyűbb eszközökkel is élhet
teremtényeinek javáért. A történelem, ahogy a Biblia is, bizonyítja, hogy a háborúk az

⁸³ „És a ker. Egyházak, amelyek eddig – nem annyira elvből, mint érdekből – távol tartották magukat attól, hogy az állami és társadalmi életbe, az alkotmányokba, a törvényekbe, intézményekbe is belevigyék a krisztusi szeretet szellemét és az egyetemes lefegyverzés, a világbéke szentséges ügyének állam- és társadalompolitikai szolgálatával semmit sem törődtek; ellenben most szájhősküdvé [sic] prédikálják Krisztus nevében a világháborút, amely ‚a történelem legnagyobb bűne’ (Häckel)...” Jánosi: *Krisztus és a háború*, 74.

⁸⁴ A mostani csődből „csupán úgy vergődhetnek ki, ha a krisztus eszméivel és érzelmeivel, egyszóval a krisztus szellemével az állami és társadalmi életet is újjá igyekeznek teremteni [...] a világbéke szentséges ügyének állam- és társadalompolitikai szolgálatát erélyesen a kezökbe veszik és [...] diadalra viszik és hogy ez lehető legyen, az egyetlen igazi és teljes, krisztusi demokráciának: testvériségnek, egyenlőségnek és szabadságnak ők maguk lesznek az uttörői.” Jánosi: *Krisztus és a háború*, 76. Vö. „A világbéke útja egyedül az igazi, teljes és tökéletes demokrácia.” Uo. 77.

⁸⁵ Baltazár: *Világháború kezdetén. 1914. aug. 9., 3.*: Máté evangéliuma, 10, 34.

⁸⁶ Baltazár: *Világháború kezdetén. 1914. aug. 9., 3.*: (Máté evangéliuma 16, 52.) Vö. Révész Kálmán: *A mi háborúnk. (Egyházi beszéd 1914. aug. 9.-én)* In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 124–127. (Révész Kassán volt lelkész, nem azonos a későbbi debreceni lelkész Révész Imrével.)

⁸⁷ Kiss József: *Egyházi beszéd háborús időben.* In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 86–92., 90. (Kiss Pápan volt lelkész.)

⁸⁸ Lukácsy Imre: *Nosza szálljunk alá...* In: uő.: *Imé hamar eljövök. Egyházi beszédek háború idején.* Nagybánya, 1915. 33–46., 37. (Lukácsy a Baranya megyei Laskón volt református lelkész.) Vö. Kájel István: *A legnagyobb nyomorúság és a legnagyobb segítség.* In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 77–82., vagy: Daxer György: *A keresztyén ember és a háború.* Protestáns Szemle, 27. évf. (1915) 114–127., különösen 119.; Ravasz László: *A pecsétek feltörése.* Uo. 26. évf. (1914) 7–8. sz. 389–392.

isteni teremtés tervének részét alkotják: „...elutasíthatatlan erővel jelentkezik az a vallásos gondolat, hogy a világháború magának az igazság és a kegyelem szent Istenének műve, melyben egyszerre jelenti ki büntető – és pedig a bűnt sokszor bűnnel büntető igazságosságát és új életre hívó kegyelmét.”⁸⁹ „Az Isten ítéletet tart most a népek felett.”⁹⁰ Isten „mérlegre állított minket is, itélni fog felettünk”.⁹¹ A háborúnak figyelmeztetni kell bennünket a földi emberi élet transzcendenciájára, a hívőknek túlvilági érdekeik felé kell fordulniuk, lelki üdvösségükre gondolniuk. Csak a háború utolsó éveiben mondják ki a neoortodox tábor prédikációi, hogy a háborúba lépés maga bűn volt, ami annak borzalmas fejleményeivel elnyeri büntetését. Néhány neokálvinista már a háború elején megfogalmazott olyan értelmezéseket, melyek szerint a hatalmas világháborúban maga a végítélet közeledik. „Most is a hatalmas, az élő Isten karja nyúlt bele a világ történelmébe és sujt le bűnösökre a hadakozás idején.”⁹² „(A)z elkövetkező nagy világháború egyszersmind hatalmas tisztító tűz is leend.”⁹³ Ebben az összefüggésben előszeretettel hivatkoztak a háborút igazoló általános újtestamentumi helyekre, a háború és az evangélium összeegyeztethetőségére – előszeretettel idézték Lukács evangéliumát (12:49.): „Azért jöttem, hogy tüzet bocsássak a földre, és mennyire szeretném, ha már lángolna!”⁹⁴ De hagyományhű lutheránusoknál is találkozhatunk alkalmanként hasonló ábrázolással: „...úgy látni fogtok engem”, „még egy kis idő ... és látni fogtok engem”, jövendölte egy háborús imádság az egyik német nyelvű evangélikus lapban,⁹⁵ ami akár egyéni, akár közösségi vonatkozásban is értelmezhető.

A közvetlen erkölcsi, politikai érveken, illetve teológiai igazolásokon túl néhány teológus a háború történetfilozófiai indoklását is igyekezett megalapozni. A legtöbb kezdeményezés ebben az irányban a reformátusok köréből indult, de az evangélikus teológusok között is történtek kísérletek. A pozsonyi Kovács Sándor például a magyarok történeti küldetését vázolta, amelyben kulturális és keresztény elemek olvadnak össze „a nyugati keresztyén műveltség védelme a kelettel szemben és a nyugati keresztyén műveltség terjesztése kelet felé”.⁹⁶ „Világtörténelmi küldetés”-ének⁹⁷ spontán tudata, ahogy a történelem és a földrajzi fekvés is, fejtegeti, közrejátszanak abban, hogy a magyarság ezt a feladatot a németek oldalán teljesíteni tudja a jelenleg folyó háborúban, amely kultúrák és morális értékek küzdelmeként

⁸⁹ Pröhle Károly: *Háború és teológia*. Pozsony, 1915. 7. Pröhle (szül. 1875) Sopronban, Greifswaldban és Tübingenben tanult, s 1912-től Sopronban volt az evangélikus teológia professzora.

⁹⁰ Gönczy: *A háború által megítélt Isten a népeket*, 39.

⁹¹ Csomaz: *Lássuk látásokat*, 17.

⁹² Marjay Károly: *Hadakozásnak ideje van!* PEIL, 57. évf. (1914) 34. sz. 501–502., 501.

⁹³ P.: *Feszült várakozás*. PEIL, 57. évf. (1914) 34. sz. 502–503., 503.: „És tudjuk, hogy majd elkövetkezik az, a mi szebb és dicsőségesebb: 'eljön az idő, a midőn meglátni az embernek Fiát eljönni az ég felhőiben, nagy hatalommal és dicsőséggel!'” (Máté evangéliuma 24.30.)

⁹⁴ Lásd például m. k.: *Feszült várakozás*, 502.; Márton: *Az igazság és hamisság harcza*, 563.

⁹⁵ „Über ein kurzes, so werdet ihr mich sehen.” *Aus einer Kriegsbetstunde*. Evangelischer Glaubensbote für die Zips, (1915) Nr. 11–12. 71–73.

⁹⁶ Kovács Sándor: *A magyarság történelmi helye a világháborúban*. Eötvös-köri előadása. (Pozsony, 1915. március 14). Budapest, 1915. 8. Kovács 1917-ben kiadta előadását német nyelven is (Pozsony 1917). A szerző azonosításához lásd: *A M. Kir. Erzsébet Tudományegyetem és irodalmi munkássága*. Szerk. Dr. Vitéz Pál. Pécs, 1940. 542–544. Köszönöm Kovács István Gábornak, hogy lehetővé tette számomra életrajzi gyűjtésének felhasználását.

⁹⁷ „Maga a magyar nép hisz ily világtörténelmi küldetésben; oly erős e hit, akár az istenhit, csak oltárjai és papjai hiányzanak.” Kovács: *A magyarság történelmi helye a világháborúban*, 5. Vö. „A külön nemzeti Isten emlegetése csupán költői formája az önálló nemzeti küldetés élő hitének, amelyet sem idegen áramlatok hullámcsapása, sem anyagi hatalom erőszaka kiirtani nem tudott.” Uo. 5–6.

jelenik meg.⁹⁸ Az effajta fejtegetések átszövik az újságok elméleti eszme-futtatásait, de alkalmanként prédikációkban is felbukkannak. Sokszor kapcsolódnak össze az igazságos háborúról szóló érvekkel, következőképp a saját tábor által képviselt magasabb értékek gondolatával: „Eljött az ideje a végső leszámolásnak e mostan kitört világháborúban. Nem csupán a népek harcza ez, – szabadság a zsarnokság ellen, az igaz műveltség, a civilizáció a durvaság és műveletlenség ellen, az igazság a hazugság ellen, a jogé az erőszak ellen” – hirdeti a szószerkről Révész Kálmán a háború kitörésekor.⁹⁹ A háború „mérfoka annak, hogy melyik nemzet mennyit ér. [...] mennyit ér az emberiségnek, a fejlődés, az előrehaladás nagy céljainak, az emberiség erkölcsi vallásos nemesedésének. Egy szóval a háború a nemzeteknek a világtársadalomban való elhelyezkedését határozza meg.”¹⁰⁰

Révész Imre a magyar protestánsok elméleti fórumában, a Protestáns Szemlében 1914 októberében a háborúra feltörekvő és alászálló nemzetek birkózasaként, a hanyatlástól fenyegetettnek a fejlődésre képes új konkurensekre való támadásaként tekint, „itt, a kulturának, az önfenntartásnak ezekben a vastörvényeiben rejlik a háború csirája”.¹⁰¹ Következőképp „a mi háborúnk, közelebről, a szellem érdekeiért, az intelligencia fölényéért, a kultura verejtékes munkával leküzdött és kiépített javainak oltalmában való viaskodás is, és így még inkább szent háború, a magyar nemzet tisztességével egyben Isten dicsőségének oltalmazása is”.¹⁰² A történeti fejlődés elveire való effajta hivatkozás mellett az egymással birkózó erők sztereotípiáit alkalmazzák: „A germánizmus és szlávizmus élet-halálharcza folyik most az európai hegemoniáért. Arról van szó, hogy továbbra is a magasra törő, életerős germán szellem vezesse-e Európát a szabadság és a kultura útjain, vagy a szlávizmus verje békóba külsőleg és belsőleg és vesse vissza századokkal fejlődésében.”¹⁰³ E gondolatmenet szerint: „(A)z emberiség története ismer ilyen nagy ütközéseket, de akkor mindig a kultúrképesebb faj győzelmét mutatja.” Magyarország helye Németország oldalán van, mindig is Nyugat felé tekintett. „Mellettünk [...] a történelem logikája is.”¹⁰⁴ A történelem törvényszerűségének és Isten akaratának effajta összekötése összességében inkább a református táborra jellemző. Az evangélikus teológia professzor Daxer konkrét hivatkozás nélkül, elsősorban Seeberg felfogására hivatkozva, visszautasítja az efféle történetfilozófiai háborúértelmezéseket, melyek szerint a háborúban a morális, szellemi és kulturális felsőbbség győzedelmeskedne. Ezek a „természetes ember”, de nem egy „keresztyén ember” megfontolásai – fejtegeti.¹⁰⁵

⁹⁸ Kovács: *A magyarság történelmi helye*, 8., 16., 17.

⁹⁹ Révész: *A mi háborúnk*, 127. Vö. „A háborút nem az anyagi hatalom, hanem erkölcsi értékek súlya dönti el. Az anyagi hatalomnak lehetnek pillanatnyi sikerei, de igazi győzelmet a történelem géniusza annak a félnek juttat, meyl több eszmei célt, nagyobb erkölcsi erőt, az isteni örök akaratból többet képvisel.” Kovács: *A magyarság történelmi helye a világháborúban*, 17.

¹⁰⁰ Lencz Géza: *A háború ethikai megítélése*. Debrecen, é. n. 14. Kiemelés az eredetiben.

¹⁰¹ Révész: *A Reformátorok izenete*, 508. Révész szerint, aki az államot mint értéket és a kultura biztosítékát igenli, annak a háborút is támogatnia kell. Uo.

¹⁰² Révész: *A Reformátorok izenete*, 519.

¹⁰³ Márton: *Az igazság és hamisság harcza*, 563. Vö. Tariska Sándor: *A mi háborúságunk Istentől vagyton*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 159–163., különösen 161.

¹⁰⁴ Márton: *Az igazság és hamisság harcza*, 563.

¹⁰⁵ Daxer: *A keresztyén ember és a háború*, különösen 123–126., idézet: 124. Daxer György (szül. 1871) Pozsonyban, Lipcsében és Erlangenben tanult, 1910-tól Pozsonyban evangélikus teológiai professzor. A folyóirat egy másik cikkében egyébként szintén pozitívan szólnak Seebergéről. □: *Seeberg a német jövőőről*. Protestáns Szemle, 27. évf. (1915) 561–566. Seeberg evangélikus teológus (1859–1935) 1898-tól a berlini egyetemen dogmatikát, vallásfilozófiát és etikát tanított. A háború

Kolozsvári teológusok 1914 őszén egész előadássorozatot rendeztek a háborúról, amelynek keretében Ravasz László és Révész Imre az életet értékek harcaként és nemzetek létét folytatott birkózásaként ábrázolták.¹⁰⁶ Ravasz szerint a háború is birkózás szellemi javakért, szabadságért, igazságért, emberi méltóságért. A nemzet továbbélése mint az egyéni élet kerete és előfeltétele, mint a közjó elengedhetetlen tényezője jelenik meg, melyben egyedül lehetséges az egyéni boldogulás,¹⁰⁷ másrészt az állam a biztonság, jogrend, szabadság, nemzeti létezés és kultúra garanciájaként válik itt olyan alapértékké, melynek az egyes egyén érdekeit alá kell hogy rendelje. Ezalatt a nemzetek harcában értékek, mint például az igazság és a becsület harcolnak egymással.¹⁰⁸ „Ilyen harcban akár küzdőként, akár szenvedőként részt venni a legdrágább ajándék, a legszentebb életlehetőség, ami embernek a földön osztályrészszerű juthat...”¹⁰⁹

Hasonlóképp értékeli Révész az emberiség történetét is: az értékesebb érvényesül. A világtörténet menetében ezért szükségszerűen komplexebb, magasabb egységek jönnek létre, melyek ezt az értékfelsőbbséget biztosítják és megtestesítik. A háború közöttük a kiválasztás eszköze, a nemzetek nevelője és a kultúra fejlesztője.¹¹⁰ A béke tehát nem a legfőbb jó a népek vagy az egyének életében, afölött áll a saját individualitás fenntartása – egyének és nemzetek esetében is. Az egyén elpusztul, a magasabb egység fennmarad. „A győztes nem mindig érdemli meg a győzelmet, – de a legyőzött mindig rászolgál bukására.”¹¹¹ (Az erdélyi teológusok véleménye azonban nem volt teljesen egybehangzó, Kenessey Béla püspök például inkább teológiai érvekkel igenelte a harcot, a háborút az isteni világrend elkerülhetetlen elemeként tárgyalva.)

Az efféle történetfilozófiai fejtegetések mindazonáltal elsősorban csak az első két háborús évet jellemzik. Később túlnyomóvá válik az intés a valóban fontos javakra való ráeszmélésre, a hitre és a lelki üdvösségre, az isteni akaratba való beletörődésre, egybekötve a hazáért való tettek követelményével, valamint a bűnbánatra és megújulásra való felszólítás.¹¹²

Másfelől viszont az események menete s az annak nyomán előtérbe kerülő érvek relativálták a századforduló elején melengedett békereményeket. Azok egyre inkább illuzórikus, sőt veszélyes színben tűntek fel, a béke perspektívája újra a messzi távolba kerül. Az örök béke ideája (például a Mik 4,3), „(a) próféta álma igen szép – álmodozásnak; de nem felel meg a való élet számára munka-programmnak, munkatervnek. Mi pedig nem akarunk álmodozók lenni, hanem józan, munkás emberek, hű polgárok, bátor katonák, kötelességtudó keresztyének. – Vagy – ne mondjuk álmoknak a próféta reményét; mondjuk olyan eszménynek, mely felé törekednünk illik is, kell is. De nem tagadhatjuk el – józanon legalább nem –

---

előtt konzervatív-szociális szempontból bírálta a modernséget, a német ún. pozitív-egyházi teológiai irányzat képviselője volt.

¹⁰⁶ Ravasz László: *A háború és az értékek harca*. In: *Háború és élet. Felolvasások, a melyek 1914. év november és december havában tartattak a kolozsvári ref. theol. fakultás dísztermében. Kolozsvár, é. n. [1914] 21–40.*; Révész Imre: *A háború a világtörténelem tükrében*. Uo. 67–87. Ravaszt a háború után a Dunamelléki Egyházkerület püspökévé választották, Révész pedig a Tiszántúli Kerület püspöke lett.

¹⁰⁷ Ravasz: *A háború és az értékek harca*, 37., 35., 28.

¹⁰⁸ Ravasz: *A háború és az értékek harca*, 36., 37.

¹⁰⁹ Ravasz: *A háború és az értékek harca*, 37.

¹¹⁰ Révész: *A háború a világtörténelem tükrében*, 78., 84.

¹¹¹ Révész: *A háború a világtörténelem tükrében*, 85.

¹¹² Lásd például: Rác: *Jézus és a világháború*, 25., 16.

hogy odáig még nagyon messze út van.¹¹³ „Abszolút békesség csak a halálban van, relatív békességet pedig csak az erő biztosít. Harcz mindig lesz, míg gonoszság lesz e világon. Béke csak az Isten országában lesz.”¹¹⁴ „A háborút kiküszöbölhetőnek tehát csak az tarthatja, aki a bűnt nem ismeri...”¹¹⁵ A háború folyamán sokan szólaltak meg ebben a civilizáció-szeptikus értelemben.

A háború kitörésekor a liberálisok éppúgy, ahogy a hagyományos lutheránusok és az neokálvinisták azon reményüknek adtak hangot, hogy a háború pozitív erkölcsi és politikai következményekkel jár majd. A gondolat, hogy a németek oldalán kötelességét hűségesen teljesítő és hősiiesen harcoló Monarchia és Magyarország népeinek a várakozásokkal szemben láthatólag egységes fellépése fennmarad majd a háború után is, erőteljes az első hónapokban és években. Eszerint a háború erkölcsi felvirágzáshoz vezet. Úgy tűnik, visszavezeti az embe-
reket a templomba, erősíti az önfeláldozásra való készséget és kegyességet – bátorított a rövid életű remény a liberálisok és a neoortodoxok táborában is. Az ébredési mozgalom és a neokálvinisták pedig bizakodtak, hogy nyomában vallási megújulás, sőt újjászületés következhet.¹¹⁶ Úgy tűnt, a háború a felekezetek közötti feszültségeket a háttérbe szorítja.¹¹⁷ Bár-
mint is „állja ki a világ a tűzpróbát, három szellemi hatalom csak növekedhetik, igazolást nyerhet s meggyarapodhatik diadalmas erőben. Ezek: az igazi nemzeti öntudat, az igazi erkölcsi idealizmus és az igazi vallásosság.”¹¹⁸ „Keresik a templomokat olyanok is, kik máskor csak káromkodásban szokták Isten nevét kimondani.”¹¹⁹ „Az emberek jobban járnak templomba és többet imádkoznak, mint ezelőtt.”¹²⁰ Akár hosszabb távon is az egyházak megújulását érzélik.¹²¹ „Az eddigi történelem külső bizonyosságai szerint csak úgy, mint a dolog belső szükségszerűsége szerint, nagy, terhes háborúk után mindig kész a talaj a vallási ébredés számára.”¹²² Így hangzottak a tipikus kordiagnózisok.

A protestantizmus nemzeti és vallási jelentősége

A reformátusok és az evangélikusok felfogása közötti különbségek, melyek például a milleniumi ünnepségek során is megfigyelhetők voltak, a háborús években még világosabban ki-
rajzolódnak. A német nyelvű néplapokban háttérbe szorult a nemzet mint a fejtegetések magától értetődő kerete, és sokkal inkább az egyén Istenhez fűződő viszonya került a fókuszba. De a magyar nyelvű lapokban is alig jelentek meg fejtegetések a protestantizmus szerepéről az ország történetében. Leginkább a liberális szemléletű Evangélikus Lap az, amely meg-

¹¹³ Nagy Béla: *A keresztyénség és a háború*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 105–112., 112. (Nagy sárospataki református teológia professzor volt.)

¹¹⁴ Márton: *Az igazság és hamisság harca*, 562–563. Vö. az erdélyi püspök Kenessey Béla karácsonyi üzenetével: *Békesség a földön!* PEIL, 57. évf. (1914) 52. sz. 718–719.

¹¹⁵ Daxer: *A keresztyén ember és a háború*, 119.

¹¹⁶ (phz.): *Győzünk kell!* PEIL, 58. évf. (1915) 9. sz. 97–98., 98.

¹¹⁷ Zsigmondy Jenő – Broschko G. Adolf – Liedemann Frigyes: *Jelentés a budapesti deáktéri ág. hitv. ev. testvéregyházak képviselőtestületének 1914 évi működéséről*. In: *Evangélikus Egyházi Értesítő*. Melléklet, é. n. [1915] 1.

¹¹⁸ M.S.: *A kohóban*. *Protestáns Szemle*, 26. évf. (1914) 9–10. sz. 521–528., 527. Kiemelés az eredetiben.

¹¹⁹ Márton: *Az igazság és hamisság harca*, 562.

¹²⁰ SZ. J.: *Irodalom. Háborus idők imádságos könyve*. PEIL, 58. évf. (1915) 30. sz. 356.

¹²¹ György Endre: *Egyházunk helyzete. – előadása a Kálvin-Szövetség estjén*. PEIL, 58. évf. (1915) 22. sz. 254–256., 254.

¹²² r. s.: *Válságok órája*. PEIL, 57. évf. (1914) 33. sz. 490–491., 490. A háború kimenetele azonban a szerző szerint megváltozhatatlan, minden megváltozhat, minden változik.

emlékezett a magyaroknak a kereszténység és a nyugati kultúra szempontjából megállapítható érdemeiről.¹²³ A prédikációk pedig benyomásunk szerint a korábbiakhoz képest még inkább az egyházi év emléknapijait célozták meg, eltekintve a nemzeti történeti ünnepektől¹²⁴ – az istentiszteletnek elsősorban Istenhez kell vezetnie a hívők gondolatait. A háborúra való tekintettel az teljesen érthető, hogy a felekezetek közötti különbségek hangsúlyozását, főleg egy etnikai tekintetben nem homogén egyház esetében, kerülték az istentiszteleteken. Vég-eredményben azonban értékek és vonatkoztatási rendszerek rangsorolásáról van itt szó: a haza a világi rend kereteként, a világi előljárók útján követelhet áldozatokat, de mégis nem maga a legfőbb érték. „Meg becsülést a Hazának! Nagy érték az, és minden áldozatot megér. De Isten óvjon bennünket attól, hogy megtagadjuk az egyházat a haza kedvéért, hogy megtagadjuk az Egek Urát a földi király kedvéért. Ez kettős bűn: az élő az élő víz forrását elhagyni és szivárgó kutat ásni. Csak az egyházban lehet üdvözülés és élet.”¹²⁵

A reformáció 1917. évi emlékünnepelei alkalmával az evangélikusok körében az egyház nemzeti történeti jelentősége zárójelbe került. A püspökök megemlégtették ugyan a „szellemi szabadság és lelkiismereti szabadság”, a „népoktatás, tudomány és írásbeliség” terén tett szolgálatokat – de ezek csak mellékes eredményként kerültek szóba. Az igazi jelentőség, hirdették, a kereszténység megtisztulása volt, nem a külső, hanem a belső szabadság, amelynek eléréséhez nélkülöhetetlen előfeltétel az isteni autoritás elismerése.¹²⁶ A háború mérlegének meghúzásánál is ez állt előtérben: „A háború sokszorosan szétszakította a népeket egymáshoz fűző társadalmi köteléket; de nem szakította szét a világháború a lelkeket az élő istennel, az élet urával, Krisztussal összekötő kötelékeket, s nem is fogja.”¹²⁷

A liberális táborban, főképp a reformátusok körében világosabban tovább élt a protestantizmus és a magyar nemzet közötti kapcsolatról szóló narratíva. Lencz Géza a háború elején ennek aktuális értelmezését nyújtotta: „A magyarság jellegét meg ugyanis az alföldi vidéken letelepült kálvinistaság adja meg s évszázadok hosszú harcain át a protestantizmus politikáját tartották magyarnak.” „A protestantizmus létele semmi esetre sincs a mostani világháboru sorsához hozzákörve. – Mint elv, világnézet fent kell annak maradnia. Helyzete

¹²³ Szelényi Ödön: *Béke és háború*. Evangélikus Lap, 5. évf. (1915) 3. sz. 36–39., 37.

¹²⁴ Vö. *Evangélikus Egyházi Élet* vagy *Evangélikus Népiskola* – az ezekre az évfordulókra való megemlékezések általánosságokban mozogtak, és kerülték a történeti elbeszéléseket, ehelyett a hit erősítését, a kitartásra való buzdítást és az önbizalom erősítését helyezték előtérbe.

¹²⁵ „Das Vaterland in Ehren! es ist ein hohes Gut und aller Opfer wert. Aber Gott behüte uns, daß wir die Kirche verleugnen um des Vaterlandes willen, daß wir den himmlischen König verleugnen um des irdischen willen. Das ist eine zwiefache Sünde: den lebendigen Brunnen verlassen und löchrige Brunnen graben. Nur in der Kirche ist Heil und Leben.” H.: *Betrachtung. Evangelische Glocken*, (1918) Nr. 12. 74–75., 75. Vö. a lap címlapján szereplő imádságokkal és költeményekkel.

¹²⁶ Pröhle, Karl: *Wesen und Bedeutung der Reformation*. Evangelische Glocken, (1917) Nr. 21. 163–169., különösen 164. Vö. Kapi Béla, a Dunántúli Egyházkerület evangélikus püspökének méltató szavaival a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság emlékülésén. Kapi Béla: *Mit adott a reformáció az emberiségnek?* Protestáns Szemle, 29. évf. (1917) 505–513.

¹²⁷ „Der Weltkrieg hat die Bande, durch welche die Menschen und Völker untereinander verbunden gewesen sind, vielfältig zerrissen; aber das Band, welches die Seelen mit dem lebendigen Gott und mit dem Lebensfürsten, Christus, verbindet, zerreißt der Weltkrieg nicht und er vermag es auch nicht zu zerreißen.” Pröhle: *Wesen*, 167. Vö. „Die Beendigung des Krieges und die Herstellung des politischen Friedens ist Sache der Regenten, Heerführer und Diplomaten. Aber die wirkliche Aussöhnung der Völker untereinander, die Linderung und Heilung all der unzähligen Notstände, des Elends und der Verkommenheit, die der Krieg nach sich ziehen wird, der Aufbau einer neuen, friedlich-sittlichen Weltordnung – ist das alles wohl möglich und denkbar ohne den Glauben, der [...] aus dem Evangelium [...] geboren ist?” Uo. 168.

azonban válságos. – Diadalmas elvvé lehet Európában s a világon [...]? A jelek erre mutatnak. – Az az igazi protestáns kitartás, Istenben vetett bizodalom és ebből folyó rettenthetlenség, melylyel e háborút folytatjuk, nekünk ígéri a diadalt, ámde az a diadal egyttal egy új reformáció ünnepe is lesz.” „A protestantizmus legyen az Urnak az a hajléka, mely befogadja a népeket...”¹²⁸ Összességében az efféle fejtegetések a háború alatt háttérbe szorultak; a politikai és nemzeti érdekekkel szemben itt is a tulajdonképpeni vallásos tartalomra orientáló hangok nyertek teret. (Jól bizonyítja ezt az *Igehirdető* című lap.) Nem tűntek azonban el teljesen, és például a reformáció emlékünnepei, amelyek az egyházi év alkalmainál erősebb késztetést jelentettek az önmeghatározásra, bizonyítják ennek a koncepciónak a folyamatosságát a világi, de a lelkeszi egyházvezetés körében is. Darányi Ignác, a Dunamelléki Kerület főgondnoka a kerületi gyűlést megnyitó beszédében a reformációra mint „a haladás, a világosság fáklyájá”-ra utalt, ami „azt jelenti, hogy a gondolat és lelkiismereti szabadság új életre kelt. De a világtörténetben a reformáció egy új korszakot nyitott. Mi magyarok különösen büszkék lehetünk arra, hogy a reformáció édes hazánk történetében is aranybetűkkel van beírva. Mert egy lapon van megírva a szabadságért és nemzeti létért való küzdelmünk a lelkiismereti szabadságért vívott harcunkkal. A mi egyházunk nagy alakjai csaknem mind egészen összeesnek nemzeti szabadsághőseinkkel...” Az ő példájuk megtanítja, „hogyan kell a hazát és egyházat nemcsak szeretni, hanem szolgálni is”.¹²⁹ Tisza István, a Protestáns Irodalmi Társaság elnöki posztján hasonlóképpen határozta meg a protestantizmus fontosságát az emberiség fejlődésében: „Ezekben van tehát a protestantizmus óriási horde-reje az emberiség jövő fejlődése szempontjából: az emancipáció munkáját művelte az emberi tekintély béklyóival szemben; általánossá, demokratikussá kívánta tenni a kultúrát és egyttal nemzetivé tette azt.” „Az egész kultúrában vezető szerepet csak azok a nemzetek játszhatnak, melyeknek a lelkét a legmélyéig fölírta a reformáció.” „Ha a reformáció emlékünnepe ezen a méltó módon akarjuk megülni, nekünk is nem szoros felekezeti szempontból kell a kérdést tekintenünk, hanem azon kell lennünk, hogy a magyar nemzeti kultúrába belevigyük és ott méltóan képviseljük mindazt az általános értéket, a mit a reformáció az emberiségre és Magyarországra nézve képviselt.”¹³⁰

E felfogásban fejtegette a teológus Kováts István is, hogy a protestantizmus hogyan hívta életre valamennyi alapvető modern eszmét.¹³¹ Bár erőteljesebben hangsúlyozva a magyar nemzetre gyakorlandó vallásos és szellemi befolyást, alapvetően hasonlóan nyilatkozott Kováts kollégája, Tankó Béla is, amikor a protestantizmust olyan életelvként definiálta, amely túlnyúlik a szűk értelemben vett egyházi kereteken.¹³² „A magyar lélek [...] megvédte ezt a drága hazát. Biztosítani a magyar nemzet számára azt az életet, melyhez kimondhatatlan áldozataival váltott jogot, ez a magyar jövő egytetemes, nagy problémája. Biztosítani a magyar öntudat számára az utat, hogy megtalálja saját magában igazi hazáját, s egy dacos, szent

¹²⁸ Lencz Géza: *Gondolatok reformációi ünnepre*. In: Lencz (szerk.): *Beszédek és imák háborúi alkalmakra*, 233–241, 239., 240.

¹²⁹ *Darányi Ignác Főgondnok gyűlést megnyitó beszéde*, 429–430., 429.

¹³⁰ *Gróf Tisza István elnöki megnyitója a Prot. Irodalmi Társaság Díszgyűlésén*, 519. Vö. *Protestáns Szemle*, 29. évf. (1917) 481–487.

¹³¹ Kováts: *A reformáció és az újkor uralkodó eszmei*, 549. Kováts még a kapitalizmust is erre vezette vissza – Harnack és Troeltsch nézeteihez hasonlóan vallotta, annak nem szabad nem keresztényinek lenni, elfajulása nem annak lényege.

¹³² Tankó Béla: *Protestantizmus*. *Protestáns Szemle*, 29. évf. (1917) 555–567. Tankó a protestantizmust a protestáns egyháznál „sokkal egytetemesebb közösség”-nek tekinti, amelynek tagjai nem feltétlenül protestánsok keresztlevelük szerint, ezt a közösséget „egy sokkal magasabb hatalom: az emberi lélek természetes protestantizmusa” teremti. Uo. 565.

igen!-nel birtokba vegye nemes öntudatát, melyet ma még annyi szennyes hullám csapkod, belekapcsolni a magyar érzést és akarást egy magasabb élet rendjébe, ahol magához méltón élhet: az lesz a magyar protestantizmus szolgálata a magyar nemzetnek, ez a protestáns egyházak jövő hivatása.”¹³³

Ettől a szemlélettől viszont világosan elhatárolódtak a Kálvin-Szövetség követői, például Sebestyén Jenő, képviselőinek egyik legmarkánsabb alakja. Ez a csoport a háború előtti megnyilatkozásaiban teljesen kizárta a politikai elemet a vallás köréből. Hívei az egyház és a hit megújítására törekedtek, a „tisza kálvinizmus” felé, tudatosan vállalták a konfliktust a teológiai és politikai liberalizmussal, a harcot a politika és a hit összevegyítése és a modern élet szekularizációja ellenében.¹³⁴ A protestantizmus számukra mindenekelőtt a reformációban megújult kereszténység volt, amelynek újra az élet minden szegmensét át kell hatnia. A háború kitörésekor mint bünt elutasították azt a felfogást, mely az egyén önfeláldozását hirdette, hogy vére árán milliók boldogok legyenek.¹³⁵ Felfogásuk szerint éppen az emberi esendőség folytán, mert a világ nem vált még igazán kereszténnyé, tört ki a háború a világ dolgai felett ítélkező büntetőbírósként. Az üdvtörténet menete nem feltétlenül egyes eseményeknek az egyén számára kedvező kimenetelében nyilvánul meg. A világháború borszasztó eseményei, az évtizedes kultúrfejlődés eredményeinek szétrombolása nevelheti az embereket egy új életre.¹³⁶ Egyedül ez ad értelmet katonák tömeges halálának. Így a háború kezdetétől reményüknek adtak hangot, hogy a háború után bekövetkezik egy „új reformáció”, egy „egyházi revival”.¹³⁷ (Egyébként ebben a körben is felbukkantak olyan kijelentések, miszerint az istenért és a nemzetért vállalt életáldozat legalábbis szoros összefüggésben áll, még ha a teológiai azonosításukat kerülték is.¹³⁸ A rendelkezésre álló minták és az előszeretettel hivatkozott ótestamentum egyes toposzainak a csábítása láthatólag erősebbnek bizonyul az elméleti belátásnál.)

Az „új reformáció” gondolatának kontextusában a protestantizmus és nemzet viszonyának is új értelmezést adtak. A nemzet vallási sorsának szolgálatában – a háború kimeneteléről érzett aggodalom nélkül – nyilatkozik meg a protestánsok hivatása, pontosabban azoké, akik egy megújult kálvinizmus megértésével magukévá tették ezt a feladatot. Az eleve elrendelés eszméje, ami a 19. századi magyar reformátusság körében a kollektív sors történeti-politikai értelmű elrendelés formájában élt, amivel szemben a személyes kiváltságtól háttérben maradt, új, ugyanakkor ismét csak nemzeti és politikai tartalommal telített formát öltött. „Ha mi vagyunk e nemzet megmaradásra választásának tudói: e nagy időkben hallgathatunk-e erről a mi atyáinkfiai előtt? Sőt inkább nem az-e a kötelességünk, hogy a nagy bűnbánattartásban odaszánással tudakozzuk nap-nap után, Annak akaratát, a ki bennünk

¹³³ Tankó: *Protestantizmus*, 567. Kiemelés az eredetiben.

¹³⁴ Lásd például: Sebestyén Jenő: *Derengés?* PEIL, 57. évf. (1914) 26. sz. 402–403., 402. Vö. *Magunkról*. Uo. 57. évf. (1914) 38. sz. 554.; Uő.: *A magyar kálvinizmus elhelyezkedése*. Uo. 57. évf. (1914) 24. sz. 370–371. „A mi ügyünk” című rovat.

¹³⁵ Sebestyén: *Világháború*, id. mű. Ez a cikk jól reprezentálja a lap viszonyulását a háborúhoz. Más oldalról is élesen támadták az ilyen világi-patrióta hangvételű prédikációkat. G.: *A mi nyomorúságunk*. PEIL, 58. évf. (1915) 36. sz. 426–427.; vita más felfogásokkal, különösen a Lelkészegettyűvel: *A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerkesztősége: Az igazi kálvinizmus. Válasz a lelkeszegettyűvel támadásaira*. PEIL, 58. évf. (1915) 42. sz. 493–502. (október 17.); Bernát István: *Válasz a lelkeszegettyűvel*. Uo. 58. évf. (1915) 45. sz. 435–538.

¹³⁶ Sebestyén: *Világháború*, id. mű.

¹³⁷ Lásd például: György: *Egyházunk helyzete*, 255., 256.

¹³⁸ Marjay Károly: *Hősökre van szükség!* PEIL, 57. évf. (1914) 47. sz. 657. (november 22.)

és általunk nemzetek, népek tanítását óhajtja cselekedni?”¹³⁹ „A kálvinizmusnak mint világnézetnek egyik előretolt alap gondolata az, hogy az Isten eleve elrendelésébe és tökéletes gondviselésébe vetett feltétlen hitének eredményeképpen a jövő felől nem aggodalmaskodik a diadalmaskodó keresztyén optimizmusnak a híve s az ölbe tett kezekkel sóhajtozó fatalizmus helyett a predestináció híveinek izzó harcosságait neveli a társadalomnak. Ez legalábbis az ideál.”¹⁴⁰ „(A)kármiylen is lesz a háború kimenetele, annyi bizonyos, hogy új élet kezdődik a nyomán Magyarországon s a mi számunkra most az a fontos kérdés: milyen szerepünk lesz nekünk reformátusoknak az új élet kialakításában...” Ezt át lehet fordítani szűkebb értelemben vett népoktatási feladatokra is: „A magyar nemzeti kultúrán a reformáció óta mindig ott tündöklött a kálvinizmus bélyege; voltak területek, a melyeket szinte kizárólag mi műveltünk, a hol mi vittük a hegemoniát és szellemünk sokszínű gazdagsága ezernyi finom csatornán ömlött a nemzet egyetemes kultúrájának virágos mezőire és szántóföldjeire. Ennek az útját kell megtalálni újra, ez pedig a magyar ref. papság, tanárság és tanítóság szellemének felfrissülése nélkül nem lehetséges.”¹⁴¹

Hasonlóképp szóltak fejtegetéseik a kálvinizmus helyzetéről a reformáció 1917-es jubileuma alkalmából.¹⁴² A politikai háborús cél a neokálvinisták számára kezdettől fogva másodlagos volt a társadalom remélt megújulása mellett, mely társadalmat minden tagját és minden szegmensét illetően újra keresztyéniesíteni kellett. Szerintük a kálvini hit és a felebarát iránt érzett felelősségre építve gondoskodó-paternalista elvek alapján szervezett társadalomnak kellett létrejönnie. A küldetéstudat, amely az egyház egészét, pontosabban annak aktivista magvát kell áthassa, s mely az egyes emberek eleve elrendelt és ezért aggodalom nélkül vállalt sorsából indul ki, itt új érvelési szintre került. Ezen a kereten belül maradt fenn a nemzethez kötődés. Ebben az értelemben remélték, hogy a háborús pusztításból egy új Magyarország születik. A kálvinizmus magyar társadalomra gyakorolt hatásának történeti tradícióját véleményük szerint ilyen értelemben kellett felfogni.

Összefoglalás

A 19. század végéig formálódó protestáns identitáskonceptióban a nemzeti motívum integrálódott a vallásos érvelésbe, és centrális dimenziói bibliai érvekkel nyertek megerősítést. A protestáns célok igen szélesen való értelmezése magába oltotta a liberalizmus szekuláris programját, míg másrésztől a nemzeti gondolat aurája a felekezeti identitást is áthatotta. Amíg a kulturális, politikai és gazdasági haladás biztosítottnak látszott, a protestáns keresztyénység teológiai-liberális értelmezésének koncepciója, mely a világ dolgaiban való aktív részvételt hirdetett, viszonylag törés nélkül fenntartható volt még akkor is, amikor a haladásba vetett liberális optimizmus által jövendőlték elmaradása nyomán ez a koncepció egyre inkább a vallási-politikai szférára korlátozódott, pusztán politikai retorikává üresedett. Mellette és vele szemben a 20. század elejére egy szélesebb irányzat alakult ki, amely a szűkebb értelemben vett vallási irányultsághoz való visszatérést hirdette. A háború kitörésével a liberális érvelési mód alapvető elemeiben használhatónak bizonyult a háború igazolásához, alkalomadtán történetfölfizoi kiegészítésekkel. Kellékeit főként a háborús szolgálat igazolásához és a háború sikeres kimenetelére vonatkozó remények indoklásához használták fel.

¹³⁹ Marjay: „Nem halok meg!” 560.

¹⁴⁰ Sebestyén Jenő: *Teljes reformáció*. PEIL, 57. évf. (1914) 44. sz. 622.

¹⁴¹ Sebestyén: *Teljes reformáció*, 622.

¹⁴² Sebestyén Jenő: *A kálvinizmus jövendője Magyarországon*. PEIL, 60. évf. (1917) 43. sz. 482–484., 482.

A háború folyamán ez az érvelési minta egyre inkább szoros kapcsolatba került a háborúnak azzal az értelmezésével, amely azt isteni ítélőszéknek és a jövődöleésekre alapozott remény letéteményesének tekintette. Ez az álláspont nagy vonalakban azonosítható azzal, amit a hagyományos lutheránusok és neokálvinisták már a háború kezdetén is nagyrészt vallottak. Az utóbbiakra jellemző a törekvés arra, hogy a protestáns, ezúttal teljesen következetesen reformált-felekezeti értelemben megfogalmazott önmeghatározást visszavezessék vallási tartalmához, ahogy jellemző a hit is, hogy képesek a társadalom megváltoztatására és átalakítására a kálvinizmus magyar nemzetnek tett korábbi és megújítandó szolgálata jegyében.

Fordította: DEÁK ÁGNES